

Gospodarska pozadina Hrvatskog proljeća: Zajedničko nastupanje hrvatskog političkog rukovodstva i suvremenog tiska

Šajnović, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:696090>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-04**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

Luka Šajnović

**Gospodarska pozadina Hrvatskog proljeća:
Zajedničko nastupanje hrvatskog političkog
rukovodstva i suvremenog tiska**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2019.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODSJEK ZA POVIJEST

LUKA ŠAJNOVIĆ

**GOSPODARSKA POZADINA HRVATSKOG
PROLJEĆA: ZAJEDNIČKO NASTUPANJE
HRVATSKOG POLITIČKOG
RUKOVODSTVA I SUVREMENOG TISKA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Stipica Grgić

Zagreb, 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. JUGOSLAVENSKI GOSPODARSKI SUSTAV – OPĆENITA OBILJEŽJA.....	7
2.1. IZGRADNJA CENTRALNO-PLANSKOG GOSPODARSKOG SUSTAVA....	12
2.2. RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE – PRIVID DECENTRALIZACIJE I DEETATIZACIJE.....	17
2.3. GOSPODARSKA REFORMA 1961. GODINE – NEODLUČAN ZAOKRET PREMA TRŽIŠNIM PRINCIPIMA.....	23
2.4. GOSPODARSKA REFORMA 1965. GODINE.....	27
2.5. STVARNI DOSEZI I POSLJEDICE GOSPODARSKE REFORME.....	32
3. DRUŠTVENO-POLITIČKA PODLOGA HRVATSKOG PROLJEĆA – STVARANJE PREDUVJETA ZA RAZGOVORE O GOSPODARSTVU.....	35
3.1. KRUPNE POLITIČKE PROMJENE.....	36
3.2. OTVARANJE BITNIH PITANJA.....	37
4. „MORAMO JAČATI MATERIJALNU BAZU SAMOUPRAVLJANJA“.....	41
4.1. BIT HRVATSKIH ZAHTJEVA.....	44
4.2. PITANJE IZVANPRORAČUNSKE BILANCE FEDERACIJE – OGRANIČITI FINANCIJSKU MOĆ SAVEZNE DRŽAVE.....	48
4.3. KRITIKA SAVEZNIH BANAKA I REEKSPORTERA – „OTUĐENI CENTRI FINANCIJSKE MOĆI“.....	50
4.4. IZ GOSPODARSKOG IZVIRE I NACIONALNO.....	56
5. „ZA NAŠE DEVIZE“.....	58
5.1. EKONOMIKA EMIGRACIJA I RADNIČKE DOZNAKE.....	63
5.2. ZAJEDNIČKI OSLOMAC NA TITOV AUTORITET.....	67
6. ZANEMARIVANJE HRVATSKI POTENCIJALA I POTREBA.....	68
6.1. „HRVATSKA BEZ KRILA“.....	70

6.2. IZGRADNJA PROMETNICA – „LJUDI, HOMO UČKU SAMI SKOPAT“.....	72
6.3. PROBLEM AUTOMOBILSKE INDUSTRIJE.....	76
6.4. KONAČNA BILANCA ZANEMARENE HRVATSKE.....	77
7. ZAKLJUČAK.....	79
8. POPIS KORIŠTENE LITERATURE.....	82
9. POPIS KORIŠTENIH IZVORA.....	83
10. POPIS KORIŠTENIH INTERNETSKIH IZVORA.....	88

1. UVOD

Hrvatsko proljeće naziv je za široki reformski i nacionalni pokret u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj (SRH) koja se u razdoblju od 1945. do 1991. godine nalazila u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Pokret je svoj vrhunac doživio početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća, a svoje je žarište imao u dijelu vodstva Saveza komunista Hrvatske (SKH), sastavnice veće političke organizacije Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), jedine zakonom dopuštene političke stranke u SFRJ. Osim dijela reformski orijentiranih političara u vodstvu SKH, od kojih su najistaknutiji Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker i Dragutin Haramija, a usporedno s razvitkom pokreta, profilirala su se i druga žarišta istog, od kojih je važno istaknuti Maticu hrvatsku i studentsko vodstvo na Sveučilištu u Zagrebu. Pokret je s vremenom dobivao sve veću podršku širokih narodnih slojeva i hrvatske javnosti, prijeteći na taj način vodećoj i arbitrarnoj ulozi koju je SKJ čvrsto držao u svojim rukama. Stavljajući na dnevni red pitanja poput gospodarske zapostavljenosti i iskorištavanosti Hrvatske u odnosu na druge republike u SFRJ, iz čega je zbog višenacionalnog sastava cijele države izravno proizlazilo i pitanje nacionalne neravnopravnosti, hrvatsko se političko rukovodstvo neminovno našlo u sukobu sa samim državnim i partijskim vrhom na čelu sa Josipom Brozom Titom. Iako je reformski pokret u cjelini bio u određenoj mjeri neusklađen po pitanju iznošenja vlastitih zahtjeva, a što je bila posljedica njegovog formiranja iz tri različita žarišta, ipak je postojala puna suglasnost svih glavnih protagonista oko isticanja najznačajnijih problema. Temeljni zajednički artikulirani zahtjevi bili su veća gospodarska samostalnost pojedinih republika, npr. otvorena su pitanja samostalnijeg raspolaganja ostvarenim dohotkom i devizama te raspodjele saveznih investicija, demokratizacija društveno-političkog života i nacionalna ravnopravnost. Pitanje nacionalne ravnopravnosti prije svega se odnosilo na ravnopravnost hrvatskog i srpskog jezika te ravnopravnu zastupljenost pripadnika hrvatskog naroda u državnim i partijskim tijelima.

Upravo su gospodarsko pitanje i gospodarski uzroci Hrvatskog proljeća tema ovog rada. Cilj mi je problemskom analizom, interpretacijom, kontekstualizacijom i komparacijom odabranih članaka iz *Hrvatskog tjednika* i *Hrvatskog gospodarskog glasnika*, prije svega sa memoarskom građom glavnih političkih aktera Hrvatskog proljeća, prikazati i rasvijetliti temeljne gospodarske uzroke koji su doveli do hrvatskog nezadovoljstva i želje za temeljitim redefiniranjem gospodarskog položaja SR Hrvatske unutar SFRJ, a sve u skladu sa njenim

specifičnim razvojnim potrebama.¹ Osim navedenoga nastojim dokazati kako podudarnost gospodarskih analiza i zahtjeva onodobnog tiska i hrvatskog političkog rukovodstva treba promatrati kao zahtjev za sveobuhvatnom reformom društveno-političkog života u SR Hrvatskoj i SFRJ općenito. Pri tome se spomenute analize i zahtjevi kreću isključivo u okviru socijalističkog sustava čije temeljne postavke, a to su prije svega društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i koncept radničkog samoupravljanja, istupima hrvatskog političkog rukovodstva i ekonomista u ovdje analiziranom tisku nisu dovođene u pitanje, što također dokazujem u ovome radu. S obzirom na to kroz rad se koristim konstrukcijom redefiniranja gospodarskog položaja Hrvatske u Jugoslaviji kao istoznačnicom konstrukciji reforme društveno-političkog života.²

Dosadašnja historiografska istraživanja tek su se usputno doticala problematike gospodarskih uzroka Hrvatskog proljeća. Naglasak je stavljan primarno na hrvatske zahtjeve za nacionalnom ravnopravnošću i hrvatsko nacionalno pitanje u Jugoslaviji općenito. Pri tome se detaljnija analiza gospodarskih čimbenika najčešće svodila na uzgredno spominjanje i kraće pojašnjenje onih gospodarskih problema koje je ondašnje hrvatsko političko rukovodstvo ocijenilo ključnima za daljnji razvoj Hrvatske unutar Jugoslavije. Detaljniju pozornost gospodarskoj problematici Hrvatskog proljeća u svojim sintezama posvetili su Dušan Bilandžić (*Historija Socijalističke Federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918 – 1985 i Hrvatska moderna povijest*) i Zdenko Radelić (*Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*). Općenitim gospodarskim razvojem komunističke Jugoslavije, a samim time i Hrvatske, i njezinim unutrašnjim ekonomskim odnosima bavio se niz autora od kojih bih istaknuo Jakova Sirotkovića (*Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika i Hrvatsko gospodarstvo 1945–1992. Ekonomski uzroci sloma Jugoslavije i oružane agresije na Hrvatsku*), Šimu Đodana (*Hrvatsko pitanje 1918. – 1990.*) i Branka Horvata (*Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije i ABC jugoslavenskog socijalizma*), dok je od stranih autora pitanju gospodarskog razvoja i međusobnih ekonomskih odnosa unutar Jugoslavije najviše pažnje posvetio Dennison Rusinow (*The Yugoslav experiment 1948 – 1974*). Svojim

¹ O nemogućnosti da se uopće govori o posebnostima (potencijali, potrebe itd.) hrvatske nacionalne ekonomije piše ekonomist Marko Veselica. Pri tome ističe kako se do početka 1970-ih moglo govoriti samo o općoj gospodarskoj strukturi SFRJ, a polazilo se od toga da na cijelom prostoru SFRJ vladaju jedinstveni društveno-ekonomski odnosi utemeljeni na zakonu dohotka i samoupravljanju. To je dovodilo do negacije bilo kakvih specifičnih gospodarskih potreba pojedinih republika. Marko Veselica, „Zadaci hrvatske gospodarske znanosti“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 21. V. 1971., 6.

² Ovdje napominjem kako se proučavanje Hrvatskog proljeća ne bi smjelo svoditi isključivo na analizu gospodarskih zahtjeva hrvatskog političkog rukovodstva upravo zbog spomenute širine hrvatskih zahtjeva. Međutim, u ovom radu se zbog jednostavnosti teksta služim gore navedenom konstrukcijom.

naglaskom na analizi upravo gospodarskih uzroka Hrvatskog proljeća, a interpretirajući postojeću literaturu i onodobni tisak kao vrijedan izvor koji nam omogućava uvid u stavove tada najistaknutijih hrvatskih ekonomista, ovaj rad, između ostaloga, predstavlja pokušaj doprinosa daljnjim istraživanjima navedenog i historiografski poprilično neobrađenog područja.

Kako bih dobio uvid u razmatranja i zahtjeve samog političkog vrha SRH koristio sam, uz ostalu relevantnu literaturu, memoarsku građu najistaknutijih pripadnika Hrvatskog proljeća kao što su Miko Tripalo,³ istaknuti član Predsjedništva SFRJ, i Savka Dabčević-Kučar,⁴ predsjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH).⁵ Njihovi se zahtjevi i razmatranja tiču najotvorenijih gospodarskih pitanja koja su, u konačnici, bila jednim od glavnih pokretača i uzroka Hrvatskog proljeća, a njihova je analiza i interpretacija nužna za stvaranje odgovarajućeg okvira unutar kojega se formiralo i artikuliralo široko javno nezadovoljstvo postojećim stanjem hrvatskog gospodarstva unutar jugoslavenskog gospodarskog sustava. Zbog toga je bilo nužno opisati i općenite karakteristike jugoslavenskog gospodarskog sustava kao i njegov razvoj od trenutka stvaranja komunističke Jugoslavije do pojave Hrvatskog proljeća. Na taj se način dobiva potpuniji i zaokruženiji uvid u korijene iskazanog hrvatskog nezadovoljstva.

Služeći se *Hrvatskim tjednikom – novinama za kulturna i društvena pitanja*, koji je izlazio u nakladi Matice hrvatske, i *Hrvatskim gospodarskim glasnikom – listom za gospodarsko-politička pitanja*, kojeg je izdavalo Društvo ekonomista Hrvatske iz Zagreba, kao osnovnim izvorima nastojim istaknuti, postaviti u odgovarajući kontekst i raščlaniti niz najvažnijih gospodarskih problema s kojima je Hrvatska bila suočena u SFRJ, a koji su u konačnici bili jedan važan dio spomenutog fenomena reformnog pokreta, poznatijeg kao Hrvatsko proljeće.⁶ Uredništvo i suradnici *Hrvatskog tjednika i Hrvatskog gospodarskog*

³ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989).

⁴ Savka Dačević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost* (Zagreb: Interpublic, 1997).

⁵ Važno je istaknuti kako ovdje navodim njihove političke funkcije tijekom 1971. kada je reformni pokret bio na svojem vrhuncu.

⁶ Svrhu izlaženja *Hrvatskog tjednika* objasnio je i samo uredništvo. U uvodniku prvoga broja od 16. travnja 1971. kao zadaća ističe se progovaranje o nemogućnosti Hrvatske da svoj povoljni geografski položaj, stvaralačke snage, prirodna bogatstva i gospodarski potencijal općenito upotrijebi za vlastiti probitak. Posebno se ističe nedovoljna iskorištenost jadranske i pomorske orijentacije Hrvatske koja prirodno proizlazi iz, između ostaloga, potreba i njenog kontinentalnog dijela. „Proslov“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 1.; Vrlo sličnu zadaću istaknulo je i uredništvo *Hrvatskog gospodarskog glasnika*. „Hrvatska nema svog gospodarskog glasila, a zbog toga ni mogućnost da bude nazočna u gospodarskom i političkom životu zemlje. (...) Nepostojanje gospodarske revije dovodi u inferiornu poziciju hrvatske ekonomiste i privrednike da dadu svoj znanstveno-stručni doprinos i da mnoga gospodarska pitanja budu drugačije postavljena i obrađena. (...) Upravo zbog te ukratko opisane situacije Društvo ekonomista u Zagrebu donosi odluku o pokretanju Hrvatskog gospodarskog glasnika, kojim bi se ispunila

glasnika dolazili su iz redova tadašnjih istaknutih hrvatskih intelektualaca i znanstvenika, prije svega ekonomista, koji su svojim tekstovima kritički progovarali o zataškavanim problemima Hrvatske u SFRJ, a koji su se ticali njenog društveno-političkog, kulturnog i, što je najvažnije, gospodarskog razvitka. Među inima posebno je važno spomenuti glavnog i odgovornog urednika *Hrvatskog gospodarskog glasnika* Vladimira Veselicu, Hrvoja Šošića i Vladimira Gotovca, glavnog urednika *Hrvatskog tjednika* od 14. do posljednjeg 33. broja. S vremenom su se *Hrvatski gospodarski glasnik* i posebice *Hrvatski tjednik* prometnuli u svojevrsne javne tribine Hrvatskog proljeća, oblikujući i izražavajući stavove, razmišljanja i na koncu nezadovoljstvo velikog broja ljudi, pridobivši pritom velik broj građana SRH za davanje potpore idejama i zahtjevima hrvatskog političkog rukovodstva. Navedeno nesumnjivo ukazuje na promijenjenu ulogu medija u hrvatskom i općenito jugoslavenskom javnom životu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Naime, mediji, a osobito oni tiskani, čemu zorno svjedoče dva navedena primjera, u tom razdoblju, a u okviru općenitog procesa liberalizacije jugoslavenskog društva, prestaju biti samo puki posrednici i prenositelji informacija od vlasti prema stanovništvu. Kako je već djelomično naznačeno, oni svojim kritičkim pisanjem i argumentacijom istovremeno oblikuju i artikuliraju stavove čitateljstva. U konkretnom su slučaju svojim često jednostavnim jezikom, bez previše apstraktnih pojmova, a isto tako lišenim dotadašnjeg partijskog „ezopovskog“ govora,⁷ i doslovnim primjerima učinili mnoga pitanja hrvatskog gospodarskog položaja u Jugoslaviji i stavove hrvatskog rukovodstva lako razumljivim velikom broju građana. To nas upućuje na to kako su osnovne gospodarske analize i zahtjevi izneseni u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* korespondirali s konkretnim gospodarskim analizama i zahtjevima hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva, a što je i osnovna pretpostavka ovoga rada.

postojeća praznina u hrvatskoj publicistici općenito, a gospodarskoj napose“. „Zašto izlazimo“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 4-5.

⁷ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 13.

2. JUGOSLAVENSKI GOSPODARSKI SUSTAV – OPĆENITA OBILJEŽJA

Razvoj hrvatskog gospodarstva tijekom razdoblja od 1945. do 1991. godine bio je potpuno ovisan o zajedničkoj jugoslavenskoj ekonomskoj i razvojnoj politici, odnosno kretao se u zadanim okvirima jedinstvenog jugoslavenskog privrednog sustava i tržišta.⁸ Iz tog razloga važno je razmotriti i istaknuti najvažnije značajke koje su karakterizirale takav sustav i samim time bitno utjecale na položaj hrvatskog gospodarstva unutar njega. Cjelokupno je jugoslavensko gospodarstvo počivalo na strogim socijalističkim principima, što je u najznačajnijoj mjeri odredilo karakter svih društveno-ekonomskih odnosa i aktivnosti na cijelom njezinom području te u značajnoj mjeri ograničavalo odvijanje tržišnih procesa i mehanizama. To se prije svega odnosi na dominantan položaj državnog, a kasnije društvenog vlasništva, centralnog planiranja i državnog birokratsko-administrativnog aparata u upravljanju gospodarstvom. Sve bitne poluge utjecaja na ekonomsku politiku i razvoj, a to su prije svega odlučivanje o investicijama, nadzor nad cijenama, monetarno-kreditni sustav, devizni sustav i porezna politika, nalazile su se u rukama centralne države i njezinog službeničkog aparata. Svaka od navedenih poluga izazivala je veliko nezadovoljstvo hrvatskog rukovodstva zbog toga što je samostalnost republika i privrednih poduzeća, kao osnovnih gospodarskih subjekata, bila značajno ograničena. Međutim, gledajući objektivne ekonomske pokazatelje, Hrvatska je u razdoblju postojanja komunističke Jugoslavije ipak ostvarila značajan gospodarski napredak. Izašavši iz Drugog svjetskog rata s velikim materijalnim i ljudskim gubicima, ali i naslijeđenom agrarnom gospodarskom strukturom, težište je razvojne politike Hrvatske, kao i Jugoslavije općenito, bila snažna i brza industrijalizacija. Pri tome je poseban naglasak stavljen na razvoj teške industrije kako bi se, prema marksističkim ideološkim postavkama, osigurala materijalna osnova daljnjeg ekonomskog razvoja. Nju je trebalo ostvariti uz istovremeno poštivanje načela ravnomjernog razvitka svih jugoslavenskih republika, što je za sobom neminovno povlačilo problem ekonomičnosti smještaja određenih industrija. Tako je stvorena poprilično autarkična, skupa i neracionalna privredna struktura koja se teško uklapala u svjetsko tržište, tj. u svjetsku podjelu rada.⁹

⁸ „Integriranost jugoslavenskog tržišta je toliko velika da je dinamika privrednih kretanja savršeno sinhronizirana. Jedino je intenzitet nestabilnosti veći u nerazvijenim krajevima u odnosu prema razvijenima“. Branko Horvat, *Jugoslavenska privreda 1965-1983: Prijedlozi i rješenja* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984), 18.; Jakov Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika* (Zagreb: Golden marketing, 1996), 20.

⁹ Šime Đodan, *Hrvatsko Pitanje 1918-1990*. (Zagreb: Alfa, 1991.), 62-63, 69. Primjerice, razina njezine razvijenosti u razdoblju od 1955. do 1989. godine povećana je za 4,5 puta (gledajući ukupni društveni proizvod), a po stanovniku 3,8 puta. Prema tome prosječna godišnja stopa rasta ukupnog društvenog proizvoda u navedenom periodu iznosila je 4,6%, a po stanovniku 4,2%. Međutim, stopa rasta ukupnog društvenog proizvoda manja je od

Iz takve jugoslavenske orijentacije proizlazi jedna od najznačajnijih karakteristika njenog gospodarstva, a to je visok udio investicija u društvenom proizvodu zemlje,¹⁰ što je bilo uzrokom stalnim međurepubličkim sporovima i veliko opterećenje za jugoslavensku privredu, pogotovo onu razvijenijih republika, prije svega Hrvatske i Slovenije. Pri tome je od izuzetne važnosti napomenuti kako su glavnim i neposrednim nositeljima privrednih investicija sve do sredine šezdesetih godina bili organi centralne države.¹¹ Takva je opredijeljenost, dugoročno gledano, imala negativne posljedice za hrvatsko gospodarstvo i bila stalan predmet sukobljavanja hrvatskog partijskog i republičkog rukovodstva sa saveznim centrom, kako na partijskoj, tako i na državnoj razini. Uzrok hrvatskog nezadovoljstva ležao je u činjenici njezinog nižeg udjela u investicijama od vlastitog udjela u društvenom proizvodu cijele Jugoslavije, odnosno od jugoslavenskog prosjeka. To proizlazi iz odlijeva akumulacije¹² iz Hrvatske u ostale jugoslavenske republike, ali i manjeg korištenja inozemne akumulacije, odnosno inozemnih zajmova. Pojednostavljeno govoreći, odljev akumulacije iz Hrvatske u druge jugoslavenske republike podrazumijeva ulaganje viška financijskih sredstava, tj. dobiti, stvorenih u Hrvatskoj, u proširenje i modernizaciju proizvodnje privrednih organizacija drugih republika. Tako, primjerice, između 1960. i 1967. godine udio bruto investicija u osnovna sredstva za rad u društvenom proizvodu Jugoslavije iznosi 32,1 %, dok je za Hrvatsku to 29,4 % (2,7 postotna boda razlike). Situacija se nije previše promijenila ni u razdoblju od 1968. do 1973. kada je jugoslavenski udio 30,6 %, a hrvatski 28,3 % (2,3 postotna boda razlike).¹³

Velik udio investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu dovodio je do bržeg porasta zaposlenosti u odnosu na porast društvenog proizvoda, a to je u konačnici dovodilo do

jugoslavenskog prosjeka, a po stanovniku veća, što je posljedica sporijeg povećanja stanovništva Hrvatske od prosjeka Jugoslavije (0,4% prema 0,9%). Samim time i udio Hrvatske u ukupnom društvenom proizvodu Jugoslavije smanjio se od 27% početkom razdoblja na 25,5% krajem razdoblja, dok se društveni proizvod po stanovniku povećao od 20% na 29% iznad jugoslavenskog prosjeka. Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 13-14, 28-29.

¹⁰ Bruto materijalni proizvod ili društveni proizvod bio je glavnim pokazateljem gospodarskog razvoja kojeg je koristila jugoslavenska ekonomska statistika. Proizlazi iz marksističke ekonomske teorije koja priznaje samo narodni dohodak ostvaren u materijalnoj proizvodnji, a Jugoslavija je bila jedina zemlja na svijetu koja ga je koristila. U obzir je uzimao amortizaciju i narodni dohodak, ali isključuje materijalne troškove. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 224-225.

¹¹ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 283-284.

¹² Zbog učestale uporabe ekonomskog termina „akumulacija“ u nastavku rada svrsishodno je ovdje pobliže objasniti njegovo značenje, barem u kontekstu u kojemu se upotrebljavao u socijalističkoj privredi. Akumulaciju shvaćam kao „proizvodnu upotrebu viška proizvoda (...) i bitan faktor proširene reprodukcije. (...) Ako vlasnik viška vrijednosti ne utroši višak na svoje osobne potrebe, već ga upotrijebi kao kapital, onda se stvara nov kapital i dodaje starosti, onda se akumulira“. Drugim riječima, akumulacija podrazumijeva stalno ulaganje dobiti u proizvodnju kako bi se ta ista proizvodnja i dobit povećala. Ivo Brkljačić, „Akumulacija kapitala – Kritika teorije o koncentraciji proizvodnje“, *Politička misao* 16 (1979), br. 4: 572-575.

¹³ Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 14.; Hrvoje Šošić, *Za čiste račune*, (Zagreb: Matica hrvatska, 1970), 7-8.

niske stope efikasnosti investicija i niže produktivnosti rada. Bez obzira na to što su investicije činile velik dio društvenog proizvoda Jugoslavije kao cjeline, Hrvatska je i ovdje odskakala od jugoslavenskog prosjeka svojom većom efikasnošću investicija, ističući se kao gospodarski razvijenija republika.¹⁴ Dakle, opća jugoslavenska razvojna politika zasnivala se, suprotno svim ekonomskim načelima, na skupim i u konačnici neisplativim investicijama te jeftinoj radnoj snazi, što se u određenoj mjeri odnosilo i na Hrvatsku. Time se iscrpljivao gotovo sav investicijski kapital, a privredna poduzeća su se morala više zaduživati za obrtna sredstva.¹⁵ Navedeno još više dobiva na važnosti ako uzmemo u obzir kako od 1952. do 1965. godine Jugoslavija ostvaruje izuzetno velike stope rasta društvenog proizvoda, zaposlenosti i osnovnih sredstava. Hrvatska u isto vrijeme ima nešto sporiji rast društvenog proizvoda, ali povoljnije međudnose, jer ostvaruje veću produktivnost rada, tj. društveni proizvod po zaposlenim stanovnicima, i veću efikasnost sredstava, odnosno društveni proizvod prema vrijednosti osnovnih sredstava.¹⁶

Ekonomski razvoj Jugoslavije, s ključnim sudjelovanjem Hrvatske u tom razvoju, temeljen na niskoj stopi efikasnosti investicija i jeftinoj radnoj snazi konstantno je reproducirao nepovoljne ekonomske međudnose i izazivao nezadovoljstvo hrvatskog partijskog rukovodstva i ekonomske struke. Budući se Jugoslavija odlučila za izuzetno brz ekonomski razvoj i brzu industrijalizaciju, trebalo je iz ukupnog društvenog proizvoda izdvajati velika sredstva za investicije.¹⁷ Iz takve razvojne politike proizlazio je izuzetno brz rast zaposlenosti što je samo po sebi zahtijevalo i povećana novčana sredstva za osobne dohotke i druge potrebe

¹⁴ Odnosi unutar jugoslavenskog gospodarstva koji se tiču efikasnosti investicija nisu bili isti i odražavali su razlike između razvijenih i nerazvijenih republika. Tako je u razdoblju od 1948. do 1963. granični kapitalni koeficijent za cijelo jugoslavensko gospodarstvo iznosio 3,19, a za industriju 3,54. Njime se prikazuje koliko je prosječno dinara potrebno uložiti da bi se dobio 1 dinar uvećanja narodnog dohotka. Tako je u navedenom razdoblju u prosjeku u BiH bilo potrebno investirati 4,14 dinara kako bi se dobio 1 dinar uvećanja narodnog dohotka, u Crnoj Gori 7,81 dinara, u Makedoniji 4,61 dinara, a na Kosovu 6,79 dinara. S druge pak strane, u Sloveniju je bilo potrebno investirati 2,25 dinara kako bi se dobio 1 dinar uvećanja narodnog dohotka, u Srbiju 2,97 dinara, a u Hrvatsku 2,49 dinara. Dodan, *Hrvatsko Pitanje 1918-1990.*, 67-68.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 218-219.

¹⁵ Primjerice, stopa rasta društvenog proizvoda u Hrvatskoj za razdoblje od 1960. do 1968. iznosi 7,7%, a stopa rasta produktivnosti rada u prerađivačkoj industriji 5,1%. S druge strane Jugoslavija kao cjelina bilježi veći rast društvenog proizvoda (7,9%), ali i manju stopu rasta produktivnosti rada (4,7%) u navedenoj industrijskoj grani. Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 16, 27.

¹⁶ Tako za navedeno razdoblje rast društvenog proizvoda Hrvatske iznosi 9,30%, dok rast društvenog proizvoda Jugoslavije kao cjeline iznosi 9,77% (razlika 0,44 postotna boda). Rast zaposlenosti u Hrvatskoj iznosi 5,59%, a u Jugoslaviji 6,01% (razlika 0,42 postotna boda). Osnovna sredstva u Hrvatskoj rastu po stopi od 8,23% što je za 0,15 postotna boda manje od Jugoslavije kao cjeline, čiji rast iznosi 8,39%. Iz navedenih statističkih pokazatelja jasno proizlazi kako je Hrvatska ostvarivala veću produktivnost rada i veću efikasnost sredstava od Jugoslavije kao cjeline. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 285-292.; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 14.

¹⁷ Ilustrativan i indikativan je već spomenuti podatak kako je tijekom 1947., 1948., 1949. i 1950. godine gotovo svaki treći dinar ulagan u proširenu reprodukciju. Ovakva orijentacija jugoslavenskog gospodarstva zadržana je i u narednim godinama uz određeno smanjenje udjela investicija u društvenom proizvodu. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 114.

potrošnje. Međutim, visok udio investicija u društvenom proizvodu znatno je ograničio sredstva za osobnu potrošnju što je posljedično održavalo na životu politiku jeftinu radne snage, a samim time i utjecalo na nizak životni standard građana Jugoslavije. Nepoticajni dohoci radnika utjecali su na nisku produktivnost radne snage, a samim time i na nisku efikasnost investicija na koju je, moguće još pogubnije, utjecao i predugo zadržan etatičko-administrativni karakter investicijske politike. Izuzev nepoticajnih osobnih dohodaka, na nisku produktivnost utjecala je i sama priroda sustava koji je zapravo štitio one manje produktivne prevaljujući odgovornost za loše poslovanje na čitavo gospodarstvo. Tako se niska efikasnost investicija javlja uslijed nedovoljne usklađenosti sa sirovinskom osnovom ili zbog nedovoljno izgrađene infrastrukture oko industrijskih postrojenja i pogona, prije svega one prometne koja osigurava prijevoz proizvoda do tržišta. Usko povezana s tim problemom je niska efikasnost rada kao posljedica, uz niske osobne dohotke, strogo hijerarhijski uređenog političkog sustava koji nije zahtijevao snošenje osobne odgovornosti za loše poslovne rezultate na najnižim razinama, već puko bespogovorno izvršavanje naredbi bez ikakve mogućnosti razvitka stvaralačke i poslovne inicijative na lokalnim razinama.¹⁸

U neposrednoj vezi s općenitim pokazateljem visokog udjela investicija u društvenom proizvodu Jugoslavije je i nezadovoljstvo Hrvatske, odnosno velikog dijela njezinog političkog rukovodstva i ekonomske struke, saveznim sustavom izravnog financiranja bržeg razvoja ekonomski nedovoljno razvijenih područja. Nerazvijenim područjima u Jugoslaviji se kroz cijelo razdoblje njezina postojanja mogu smatrati republike Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija te pokrajina Kosovo. Naime, taj je sustav raspolagao centraliziranim fondovima i velikim financijskim sredstvima za kreditiranje gospodarskog razvoja odabrane skupine jugoslavenskih republika koje su zadovoljavale potrebne kriterije nerazvijenosti.¹⁹ Osnovni kriterij za utvrđivanje nedovoljne razvijenosti bio je društveni proizvod po stanovniku uz uvjet da ne prelazi dvije trećine, odnosno 66 % prosječne razvijenosti Jugoslavije kao cjeline. Navedeni fondovi punili su se dotacijama pojedinih republika, ovisno o njihovoj privrednoj snazi. To podrazumijeva kako su Hrvatska i Slovenija bili glavnim financijerima navedenih fondova čime se dio njihove akumulacije izravno prelijevao u druge republike. Tako je šezdesetih godina, pokraj čitavog niza sličnih fondova koji su postojali usporedno s njim, osnovan *Fond federacije za financiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo*. Sredstva Fonda stvarala su se izdvajanjem iz društvenog

¹⁸ Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 18.; Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918-1990.*, 69.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 120-123.; Šošić, *Za čiste račune*, 19.

¹⁹ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 221.

proizvoda cijele Jugoslavije, uključujući i sama nedovoljno razvijena područja, a primjerice za razdoblje od 1966. do 1970. godine stopa je iznosila 1,84 % društvenog proizvoda. Financiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih vršilo se izuzetno povoljnim kreditiranjem, što se posebno odnosilo na Kosovo. Krediti su se davali na rok od 15 godina (19 godina za Kosovo) uz 4 % kamate i odgodu početka otplate za 3 godine. Takav kreditni sustav značajno je odstupao od tržišnih principa, a tu prije svega mislim na rok otplate i visinu kamatne stope, i značio je još veće prelijevanje sredstava davalaca kredita, ponajprije Hrvatske i Slovenije, u druge republike. Važno je napomenuti kako je loša osnova ovakvog načina kreditiranja slabije razvijenih svoje najgore posljedice po davatelje tih kredita imala kasnije, u osamdesetim godinama. Tada su se ti krediti zbog visoke inflacije praktički pretvarali u bespovratna davanja.²⁰ Dakle, osobitu štetu hrvatskom gospodarstvu nanosio je sustav preraspodjele narodnog dohotka kroz sustav financiranja bržeg razvoja ekonomski nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo.

Veći stupanj razvijenosti i veća produktivnost rada u Hrvatskoj od jugoslavenskog prosjeka nisu imali nikakvo značenje za njezinu potrošnju, kako opću, tako i osobnu. Naime, globalni odnosi proizvodnje i potrošnje djelovali su isključivo u smjeru preraspodjele, odnosno prelijevanja dohotka iz Slovenije i Hrvatske u druge republike. Općenito govoreći, Slovenija i Hrvatska su manje trošile, nego što su proizvodile, dok su pokazatelji za ostale republike obrnuti. Kroz čitavo razdoblje od 1945. do 1991. cijene su formirane prema troškovima proizvodnje najmanje produktivnih čime je stimulirana inflacija, a jugoslavenski su proizvodi bili nekonkurentni na svjetskom tržištu. Povremene korekcije tečaja dinara u smjeru realnijih odnosa nikada nisu donosile željeni efekt, a on sam je gotovo uvijek bio nerealan čime je potican uvoz, deficit platne bilance i nepovoljno zaduživanje u inozemstvu. Cijeli je sustav bio posložen tako da je stimulirao neracionalna investicijska ulaganja. To se posebice odnosilo na cijenu kapitala i rokove otplate kredita, a posebno mjesto unutar navedenog sustava zauzima već spomenuti sustav kreditiranja bržeg razvoja ekonomski nedovoljno razvijenih područja. Time su ograničena izdvajanja za osobne dohotke i društveni standard, a ekonomska samostalnost poduzeća, proklamirana kroz radničko samoupravljanje, bila je samo privid. Sredstva za osobne dohotke imala su rezidualan karakter, što znači kako su se za osobne dohotke odvajala ona sredstva koja su ostala nakon investicija i opće, tj. proračunske potrošnje, a koja su imala prioritet i utvrđivana su unaprijed u fiksnim iznosima neovisno o ostvarenom dohotku.²¹

²⁰ Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 40-43.; Dabčević-Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 222-226.

²¹ Miko Tripalo, član Izvršnog biroa SKJ i predsjedništva SFRJ, ovako opisuje navedeno stanje: „(...) sve se više ustaljivala praksa da se u planovima privrednog razvoja predviđa nerealna stopa rasta nacionalnog dohotka, industrijske i poljoprivredne proizvodnje kako bi se onda 'napuhanim' prihodima dokazivalo da se mogu ispuniti

Općenite razlike između hrvatskog i jugoslavenskog gospodarstva kao općeg okvira dovele su do veće podrške reformskim zahtjevima u Hrvatskoj i Sloveniji, nego u ostatku Jugoslavije. Sustav je svojim funkcioniranjem kontinuirano podržavao nižu produktivnost i efikasnost što nije odgovaralo hrvatskom gospodarstvu koje je bilo znatno razvijenije od općeg jugoslavenskog prosjeka. Tako je kroz čitavo razdoblje od 1945. do 1991. postojao latentni sukob između pobornika veće i dosljednije orijentacije prema tržišnim mehanizmima i pristaša doktrinarnog pristupa snažne i sveobuhvatne državne regulative u gospodarstvu. Navedeni se latentni sukob krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, uslijed niza promjena u društveno-političkom životu cijele Jugoslavije, pretvorio u otvorenu konfrontaciju hrvatskog partijskog i republičkog rukovodstva sa saveznim centrom.

2.1. IZGRADNJA CENTRALNO-PLANSKOG GOSPODARSKOG SUSTAVA

Nakon završetka Drugog svjetskog rata i vojnog, a zatim i potpunog političkog zauzimanja vlasti, jugoslavenski su komunisti, organizirani u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ), počeli ustrojavati strogo centralizirani i planski vođen gospodarski sustav pod strogim nadzorom države i partije. Temeljne odrednice novog sustava bile su potpuna negacija privatnog vlasništva i privatne poduzetničke inicijative, a s druge strane potpuni državni monopol u donošenju gospodarskih odluka i državno vlasništvo nad privrednim subjektima. Pri tome se u svemu dosljedno slijedio primjer prve komunističke zemlje, Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Jugoslaviju su zahvatila duboka previranja u društveno-ekonomskoj strukturi koja su trajno obilježila njezin gospodarski sustav, čija bitna obilježja ostaju netaknuta praktički do raspada države 1991. godine.²²

Izgradnja novog sustava podrazumijevala je korijenite promjene koje su iziskivale snažnu državnu intervenciju i sveobuhvatni angažman nove komunističke vlasti. Sukladno marksističko-komunističkoj ideologiji KPJ u poraću sustavno radi na iskorjenjivanju privatnog vlasništva i posljedično razvlašćuje imućnije građane i seljake, a sve u svrhu izgradnje

megalomanske investicijske želje do kojih se nije dolazilo na bazi ekonomskih kriterija. U toku provođenja plana utvrđivalo se da sredstava nema dovoljno, jer se predviđena stopa rasta ne ispunjava. Onda se posezalo za dodatnom emisijom novca, zaduženjima na osnovi vanjskih kredita i većim zahvaćanjem u dohodak privrede. Logično je da se u takvom sistemu neodgovornog zaduživanja nitko ne razmišlja o tome tko će vratiti uložena sredstva i hoće li to moći“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 36.; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 27-30.

²² U *Manifestu komunističke partije* (1848.), jednom od temeljnih programskih dokumenata komunističkog pokreta, stoji kako „komunisti mogu svoju teoriju sažeti u jednom izrazu: ukidanje privatnog vlasništva“. Karl Marx, Friedrich Engels, *Komunistički manifest*, prev. Nikica Mihaljević (Zagreb: Naklada Pavičić, 2010), 57.; Savka Dabčević Kučar, ekonomistica i jedna od glavnih protagonistica Hrvatskog proljeća, ističe kako je „prema komunističkom svjetonazoru privatno vlasništvo uzrok svih zala“. Dabčević-Kučar, *'71 Hrvatski snovi i stvarnost*, 188.

obećanog socijalističkog društva blagostanja. Polazeći od pretpostavke kako je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (npr. tvornice, strojevi i zemljišta) osnova za iskorištavanje radničke klase, u ime koje komunisti vladaju, prvi i najznačajniji koraci poduzeti su u smjeru pretvaranja privatnog vlasništva u državno, odnosno u smjeru konfiskacije (zapljene), nacionalizacije (podržavljenja) i sekvestracije privatnog kapitala, kako domaćeg, tako i stranog.²³ Navedeno je trebalo ostvariti u svim područjima gospodarskog života, napose u industriji, financijama, trgovini, prometu i poljoprivredi. Pri tome je važno naglasiti kako pravni temelj za stvaranje državnog vlasništva u najranijem razdoblju nisu bile zakonske odredbe o nacionalizaciji sredstava za proizvodnju, već konfiskacija kapitala onih pojedinaca ili skupina koje su komunističke vlasti optužile za suradnju s okupatorom. Time je država još i prije samog kraja rata te u neposrednom poraću postala vlasnikom oko 80 % industrije (poglavito krupne industrije), gotovo cjelokupnog bankarskog sustava, veletrgovine i trgovine s inozemstvom, pretvorivši se tako u glavnu gospodarsku snagu i najvećeg vlasnika.²⁴

Usporedno s procesima izravnog zahvaćanja u vlasničke odnose odvijala se i novčana, tj. valutna reforma koja je za cilj imala prelijevanje i usmjeravanje novčane mase u siromašnije krajeve te eliminaciju kaotičnog stanja u financijskom sustavu.²⁵ Uz oduzimanje imovine imućnijim građanima, državne vlasti provode i radikalnu agrarnu reformu oduzimajući seljacima i ostalim posjednicima „višak“ obradive zemlje čime proces likvidacije privatnog

²³ Svoju namjeru ukidanja privatnog vlasništva KPJ je jasno naznačila još u svojem prvom programu, usvojenom na drugom partijskom kongresu održanom u Vukovaru 1920., koji je na snazi ostao do 1948. Vidi u: Marijan Maticka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948).“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 25, br. 1 (1992): 123-124.; Iako mi priroda i opseg ovog rada ne dopuštaju širu raščlambu podržavljenja stranog kapitala u komunističkoj Jugoslaviji, ovdje upućujem na primjer podržavljenja jednog poduzeća za proizvodnju namještaja u većinskom vlasništvu švicarskih državljana. Vidi: Tomislav Anić, „Podržavljenje stranog kapitala u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1945. – 1946. na primjeru poduzeća Thonet Mundus d.d. u većinskome švicarskom vlasništvu“, *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 3 (2008): 819-832.

²⁴ Tako je još 21. studenog 1944., za vrijeme trajanja rata, donesena *Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile*. Sama konfiskacija je u odnosu na kasnije provedenu nacionalizaciju imala jednu veliku prednost, a to je da komunističke vlasti za tako oduzetu imovinu nisu morale plaćati ikakvu nadoknadu. Pri tome je važno naglasiti kako je optužba za navodnu suradnju s okupatorom u velikom broju slučajeva bila isključivo izgovor za razvlašćivanje u korist države, odnosno korištena je kao revolucionarna mjera u kojoj stvarna krivica optuženika nije bila od primarnog značenja. Iako je konfiskacijom u Hrvatskoj u državno vlasništvo prešlo manje od 50 % privrednih poduzeća, ona su po svojoj važnosti i proizvodnji činila 75% ukupne industrijske proizvodnje. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 178-180.; Konfiskacijom i nacionalizacijom kapitala izvršen je „prvi zadatak socijalističke revolucije – eksproprijacija eksproprijatora“. Bilandžić, *Historija socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 117., 141.; Sama činjenica da je neka tvornica poslovala za vrijeme rata bila je dovoljna za njenu konfiskaciju. Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974* (Berkeley i Los Angeles: California University Press, 1978), 19-20.

²⁵ Nepovoljni tečaj kojim se hrvatska kuna mijenjala jugoslavenskim dinarom neposredno je utjecao na smanjenje novčane mase na prostoru koji je bio u sastavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i samim time na osiromašivanje tih krajeva. Maticka, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948).“, 127-129.; Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 9.

vlasništva, a samim time i izgradnje onog državnog, poprima goleme razmjere.²⁶ Dakle, mjere konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije, agrarne i valutne reforme imale su za isključivi cilj potpuno uklanjanje privatnog kapitala u jugoslavenskom gospodarstvu i stvaranje sveobuhvatnog državnog vlasništva u privredi. Ostvarivanje temeljitog socijalnog preobražaja dubokim zadiranjem u društveno-ekonomsku strukturu zemlje, koja je time trajno i nepovratno izmijenjena, zahtijevalo je veliku mobilizaciju i centralizaciju svih raspoloživih ljudskih, materijalnih i financijskih resursa.²⁷ Državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i koncentracija odlučivanja o svim gospodarskim pitanjima, kao i upravljanja cijelom privredom u rukama države podrazumijevalo je izgradnju brojnog i hijerarhijski organiziranog birokratsko-administrativnog aparata za rukovođenje istim. Navedena koncentracija upravljanja gospodarstvom svoj je korijen imala u gotovo identičnom ustrojstvu KPJ. Sukladno tome, na čelu golemog aparata za upravljanje i rukovođenje gospodarstvom nalazio se autoritativni državni organ, Privredni savjet Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ). Njega čine ministri svih privrednih resora, a s obzirom na središnju ulogu centralnog državnog planiranja u ukupnom razvoju Jugoslavije, vodeću ulogu ima resor planiranja gospodarskog razvoja. Samo planiranje privrednog razvoja povjereno je Saveznoj planskoj komisiji koja priprema i izrađuje planove privrednog razvoja, a potom i upravlja njihovim izvršavanjem. U sklopu takvog sustava privredna su poduzeća, iako formalno pravne osobe, samo nesamostalni proizvodni pogoni, odnosno ostavljena im je samo proizvodna funkcija. Na njima je da bespogovorno izvršavaju dobivene naloge i ispunjavaju proizvodne norme. Mjesta samostalnim odlukama i pojedinačnoj inicijativi, eventualno zasnovanoj na određenim lokalnim potrebama, specifičnostima ili ekonomskim kriterijima, jednostavno nije bilo.²⁸ Poduzećima neposredno upravljaju glavne i generalne direkcije za skupinu sličnih poduzeća unutar pojedinih privrednih ministarstava, a preko direktora određenih poduzeća.

²⁶ Agrarna reforma provedena je na temelju *Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji* od 23. kolovoza 1945. godine. Time je, primjerice, seljačko vlasništvo nad obradivom zemljom svedeno na najviše 30 ha (odnosno 35 ha, ovisno o broju članova obitelji itd.), a vlasništvo zemlje u posjedu crkve ograničeno na 10 ha. Sve iznad zakonom utvrđenog zemljišnog maksimuma oduzeto je i razdijeljeno siromašnim seljacima, zadrugama i državnim poljoprivrednim dobrima. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 188-192.; Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 9-10.; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije: (1918 – 1991 – 2003)*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.), 286.

²⁷ Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 9.

²⁸ „Svako je poduzeće dobivalo zadatak što treba proizvoditi. (...) Za izvršenje postavljenog zadatka poduzećima su se dodjeljivala određena sredstva — osnovna i obrtna kao i radna snaga — i to prema specifikaciji državnog organa koji rukovodi poduzećem. Osim dobivenih sredstava poduzeće se nije moglo snabdijevati na tržištu dodatnim sredstvima jer su ona bila izvan prometa. (...) Svakom proizvodu poduzeća cijenu je određivao državni planski organ. Taj je organ za svaki proizvod izračunao prosječan utrošak materijala, energije, goriva, živog rada, amortizaciju i ostale elemente cijene i tako bi došao do određene cijene. Takav je sistem neizbježno morao iskriviti stvarnu vrijednost roba i u vezi s tim poremetiti ekonomske kriterije za vođenje racionalne ekonomske politike“. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 126.

Pojednostavljeno govoreći, cjelokupna privreda funkcionira kao golem i jedinstven mehanizam sa strogo podijeljenim obavezama i dužnostima. Najviši centralno-planski organi vlasti izrađuju naloge i planove, a njima subordinirane jedinice ih bespogovorno izvršavaju. Pri tome za svoje poslovanje i možebitne gubitke ne snose nikakvu odgovornost, odnosno posljedice. S obzirom da su svi pojedinačni prihodi gospodarstva čvrsto uklopljeni u državni proračun, država je ta koja snosi odgovornost za sveukupno poslovanje čime se možebitni gubici, ali i općenita nerentabilnost određenog privrednog poduzeća, pa čak i cijele gospodarske grane, jednostavno prevaljuje na ostale.²⁹

Opisani visoko centralizirani i planski vođen gospodarski sustav imao je za cilj, osim stvaranja sveobuhvatnog državnog vlasništva nad već postojećim gospodarskim subjektima, ostvariti ubrzan ekonomski razvoj čitave zemlje, pri čemu je posebno mjesto zauzimala snažna i brza industrijalizacija.³⁰ Situaciju su dodatno otežavale velike ratne devastacije koje su od Jugoslavije učinile jednu od najrazorenijih zemalja u Europi. Kako bi provela navedeno, jugoslavenska je komunistička vlast ostvarila rijetko viđenu centralizaciju i mobilizaciju svih ljudskih, materijalnih i financijskih sredstava. Najbolji je pokazatelj navedene koncentracije sredstava, kojima je naravno raspolagala država, podatak o kretanju investicija. Naime, bruto investicije iznosile su 1947., 1948. i 1949. godine 32 % nacionalnog dohotka, što znači da se gotovo svaki treći dinar ulagao u proširenu reprodukciju. Usporedbe radi, udio investicija u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) od 1867. do 1938. iznosio je 13 %. Razumljivo je kako su takvi odnosi morali izuzetno opterećivati cijelo jugoslavensko gospodarstvo.³¹ Poseban naglasak stavljen je na razvoj teške industrije (npr. crna i obojena metalurgija) uz istovremeno potpuno zanemarivanje lake industrije (npr. tekstilne i prehrambene), što je dugoročno gledano izazvalo duboke poremećaje i nepravilnosti u jugoslavenskoj društveno-ekonomskoj strukturi, slabu opskrbljenost stanovništva robom široke potrošnje, a samim time i nizak životni i društveni standard.³²

²⁹ Isto, 118-120.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 295.

³⁰ Drugim riječima, uspostavljeni su mehanizmi i modeli, pomoću sovjetskog modela komandne ekonomije kojom upravlja država, za brzu industrijalizaciju kroz prisilno izazvanu i centralno kontroliranu mobilizaciju ljudskih, materijalnih i financijskih resursa. Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 13-14.

³¹ Uz podatak o kretanju investicija, posebice u osnovna sredstva, o koncentraciji svih raspoloživih resursa dobro svjedoči i podatak o kretanju zaposlenosti, odnosno o velikom povećanju radne snage u poslijeratnom razdoblju industrijalizacije zemlje. Tako „u 1945. godini bilo je zaposleno 461.000 radnika, u 1946. godini 721.000, dakle novih 260.000, u 1947. 1.167.000, dakle novih 446.000, u 1948. 1.517.000 radnika, dakle novih 350.000, a u 1949. 1.990.000, dakle 473.000 novih radnika. (...) Za tri godine zaposleno je 1.269.000 novih radnika“. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 114.

³² Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 9-10.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 292-295.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 216-224.; Zanemarivanje lake industrije u određenoj je mjeri razumljivo zbog međuratnog razvoja jugoslavenske industrije kada se upravo taj tip industrije, zbog nezasićenog

Snažna industrijalizacija zahtijevala je velike investicije, posebice one u osnovna sredstva, a ona su bila osigurana prelijevanjem sredstava iz poljoprivrede, koja se tako našla u izuzetno teškom položaju. Općenita jugoslavenska razvojna politika bila je zasnovana na autarkičnoj koncepciji razvoja, posebice u najranijem razdoblju. Zbog svog specifičnog međunarodnog položaja, ali i zbog doktrinarnih komunističkih uvjerenja njezina vodstva, Jugoslavija je nastojala postati što je više moguće samodostatna. U praksi je to značilo kako se „u budućoj gospodarskoj strukturi moraju naći gotovo sve tada poznate grane industrije, tako da se proizvede sve – od igle do lokomotive“.³³ Dugoročno gledano, politika autarkičnog razvoja je zbog nedostatka dovoljno kvalitetnih sirovina, malog broja stanovnika i posljedično malog tržišta za Jugoslaviju bila potpuno neprihvatljiva i neracionalna.³⁴ U službi industrijalizacije i elektrifikacije cijele zemlje bio je i prvi petogodišnji plan privrednog razvoja Jugoslavije za razdoblje od 1947. do 1951. godine. Planom je predviđen rast nacionalnog dohotka za 1,9 puta, poljoprivredne proizvodnje za 1,5 puta, industrijske proizvodnje za čak 5 puta, a društvenog proizvoda za 1,8 puta. Broj kvalificiranih radnika trebao je porasti od 350.000 na 750.000, pri čemu sve to zahtijeva izrazito centraliziranu akumulaciju. Navedeno je trebalo ostvariti kroz četiri sažeto formulirana cilja plana, a to su (redosljedom važnosti): savladavanje ekonomske i tehničke zaostalosti zemlje, jačanje ekonomske i obrambene moći zemlje, učvršćivanje socijalističkog sektora privrede te podizanje općeg blagostanja naroda. Dakle, teška industrija ima primat nad lakom industrijom, a jačanje državnog vlasništva je u početnom razdoblju puno važnije od podizanja životnog standarda građana Jugoslavije. Međutim, plan je bio megalomanski, nerealan i pogrešno strukturiran. Cijelu je zemlju gurao u dugoročnu autarkičnost svojim razvojem nepotrebnih grana industrije kako se u zemlju ništa ne bi uvozilo. Za osobne dohotke, odnosno plaće zaposlenih, određena je samo trećina nacionalnog dohotka.³⁵

Tako su u razdoblju od svega nekoliko godina državno vlasništvo i administrativno-centralistički način upravljanja gospodarstvom stvorili zaokružen etatistički sustav s dominantnom ulogom KPJ, odnosno njenog najužeg vrha, kao jedinim inicijatorom bilo kakvih daljnjih promjena. Obrasci ekonomskog razvoja uspostavljeni u ovom početnom razdoblju pratili su jugoslavensko gospodarstvo sve do raspada države. Unatoč mnogobrojnim reformnim

unutrašnjeg tržišta i jakih carinskih zaštita, snažno razvio. Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine* (Zagreb: AGM, 2005), 15-36.

³³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 238.

³⁴ Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918-1990.*, 62-63.

³⁵ Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 27-28.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 113-115.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 294.

pokušajima Jugoslavija se nikada nije uspjela riješiti snažne državne intervencije u privredi, što izravne, što neizravne, a upravo je to bio razlog budućim razmimoilaženjima oko načina na koji bi jugoslavensko gospodarstvo trebalo funkcionirati. Administrativno i centralno-plansko gospodarstvo gušilo je svaki oblik privredne inicijative koja je dolazila sa lokalnih razina, a poljoprivredna je proizvodnja uslijed provođenja agrarne reforme stagnirala. Međutim, pokraj svih gospodarskih razloga, tek je vanjskopolitički utjecaj, odnosno sukob Jugoslavije sa SSSR-om 1948. godine, prisilio jugoslavensko komunističko vodstvo na uvođenje određenih promjena u društveno-ekonomski sustav. Gospodarska izolacija Jugoslavije od strane ostalih komunističkih zemalja, a samim time i ekonomska kriza u kojoj se zemlja našla, uvjetovala je pronalaženje novog modela razvoja gospodarskih i društvenih odnosa koji će se u bitnoj mjeri razlikovati od dotadašnjeg centralno-planskog sustava izgrađenog upravo na primjeru SSSR-a. Osim toga, izolirana od strane ostalih komunističkih zemalja, Jugoslavija se nužno morala okrenuti većoj ekonomskoj suradnji i razmjeni sa kapitalističkim zemljama, pri čemu je bilo oportuno i „važno dokazati da Jugoslavija nema planski i centralizirani sovjetski sustav“.³⁶

2.2. RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE – PRIVID DECENTRALIZACIJE I DEETATIZACIJE

Poslije konačnog razlaza jugoslavenskog sa sovjetskim komunističkim vodstvom Narodna skupština FNRJ donijela je 27. lipnja 1950. godine *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* čime je pokrenuta, barem u idejno-teorijskom smislu, najopsežnija reforma jugoslavenskog gospodarskog sustava.³⁷ Uzroci sukoba Jugoslavije sa SSSR-om pronađeni su u birokratskim deformacijama i izopačenjima potonjega i stoga ih se moralo pod svaku cijenu ukloniti iz jugoslavenskog političkog i društvenog, ali prije svega gospodarskog života. Prema Dennisonu Rusinowu, na ispitu se našla „spremnost i sposobnost revolucije 'odozgo', odnosno vladajuće političke organizacije uobličene u KPJ i državnom administrativno-birokratskom aparatu, na prepuštanje daljnjeg socioekonomskog razvoja i modernizacije širokoj narodnoj participaciji u donošenju odluka o svim bitnim pitanjima takvog razvoja. Zaključeno je kako treba napustiti

³⁶ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 284.; Osim potrebe za pronalaženjem nove ideologije jugoslavensko je gospodarstvo počelo osjećati posljedice snažne industrijalizacije zasnovane na neekonomskim temeljima i megalomanskim investicijski pretjerivanjima. Zajedno sa spomenutom ekonomskom izolacijom, navedeni su čimbenici utjecali na smanjenje stope rasta društvenog proizvoda (od 1948. do 1952. ona iznosi svega 1,8%) i zaposlenosti. Industrijalizacija se svela isključivo na izgradnju ključnih gospodarskih objekata i postrojenja, a izvoz je opao na jednu trećinu u odnosu na razdoblje prije 1948. godine. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 162.-163.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 306.

³⁷ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 171.; Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.), 17.

sustav centralno-planskog, odnosno državnog i administrativnog upravljanja gospodarstvom te državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. S druge je strane trebalo čvrsto ostati na putu socijalističkog razvoja, a to je iziskivalo pronalazak specifičnog oblika društvenih i ekonomskih odnosa koji bi se zasnivao na postupnom ubacivanju tržišnih mehanizama u komandnu ekonomiju³⁸.

Rješenje je pronađeno u koncepciji radničkog samoupravljanja, izvedenoj iz Marxove ideje društvenog samoupravljanja, kao novom ideološko-teorijskom temelju na kojemu se moraju izgrađivati svi odnosi u gospodarstvu i društvu općenito. U osnovi je uvođenje radničkog samoupravljanja trebalo oživotvoriti ideju tzv. „odumiranja države“, a gospodarske subjekte, odnosno privredna poduzeća i njihove radne kolektive, osloboditi od nadzora, „skrbništva“ i prevelikog utjecaja državnog administrativno-birokratskog aparata. Konkretno je to značilo mogućnost samostalnog odlučivanja o raspodjeli dohotka. Prema novoj koncepciji, radni kolektiv, tj. svi zaposlenici nekog privrednog poduzeća, imaju pravo raspolaganja vlastitim prihodima i akumulacijom, kao i odlučivanja o proširenoj reprodukciji, neovisno o državnom birokratskom aparatu.³⁹ Drugim riječima, radnici neposredno, putem svojevrstnih referenduma, ili posredno preko izabраниh radničkih savjeta, imaju pravo sudjelovanja u upravljanju privrednim poduzećima.⁴⁰ Sukladno tome u potpunosti je izmijenjena koncepcija vlasništva nad sredstvima za proizvodnju koja više nisu u vlasništvu države. Ona sada prelaze u društveno vlasništvo i stoje na raspolaganju cijeloj zajednici. Koristeći se ondašnjom terminologijom, izvršeno je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, iako je država zadržala čvrstu kontrolu nad njima. Općeniti smjer navedenih promjena kretao se, barem deklarativno, u smjeru decentralizacije i deetatizacije gospodarskih odnosa i u određenoj je mjeri predstavljao određen, doduše malen, kvalitativan odmak od razdoblja administrativnog socijalizma.⁴¹ S

³⁸ Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 8.

³⁹ Branko Horvat, istaknuti jugoslavenski i hrvatski ekonomist, stvara svojevrstan idealan model funkcioniranja samoupravljanja u privrednim poduzećima: „Samoupravljanje znači autonomiju radnog kolektiva. (...) Radni je kolektiv autonoman kad sve svoje ključne odluke donosi samostalno, bez intervencije izvana. Ako se radi o privrednom poduzeću, to su ove odluke: 1.) količina i asortiman proizvodnje 2.) izbor kupaca, prodavača i bankara 3.) uvoz i izvoz 4.) formiranje cijene 5.) opseg lokacija i namjena investicija 6.) zapošljavanje i otpuštanje s posla 7.) imenovanje poslovnih organa, uključivo i direktora 8.) raspodjela dohotka 9.) organizacija poduzeća“. Branko Horvat, *ABC jugoslavenskog socijalizma* (Zagreb: Globus, 1989.), 16.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 285-286.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 18-19.

⁴⁰ *Osnovnim zakonom o upravljanju privrednim poduzećima* (OZU) radnici su u praksi dobili samo pravo izbora i opoziva radničkih savjeta koji su ionako u svojem djelokrugu bili jako ograničeni. Nisu odlučivali o raspodjeli dohotka, a ni na polju radnih odnosa nisu imali nikakva prava. Položaj direktora poduzeća, koji je imao pravo veta na sve odluke organa samoupravljanja, ostao je izuzetno jak. Osim toga, direktorom poduzeća nije se moglo postati bez suglasnosti državnih organa i KPJ pri čemu se jasno vidi da etatistička koncepcija nije napuštena. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 179.-180.

⁴¹ Zdenko Radelić ustvrđuje kako su radnički savjeti, pogotovo u početnoj fazi, trebali samo „zadovoljiti političku potrebu, a nisu bili teorijski osmišljeni, a kamoli da je bila razrađena gospodarska strana ideje“. Osim toga, oni su

proklamiranom novom ulogom države u društveno-ekonomskim odnosima nastupila je formalna promjena uloge KPJ koja se od klasične političke organizacije nominalno preobrazila u idejno-političkog i ideološkog predvodnika društva. Nominalno distancirana od aparata vlasti Komunistička partija Jugoslavije mijenja ime u Savez komunista Jugoslavije na VI. kongresu 1952. godine. Međutim, promjena imena nije značila i promjenu u stvarnim odnosima.⁴²

Jugoslavensko političko vodstvo teško se rješavalo starih navika i dogmatskih komunističko-marksističkih postavki, a samim time su država i njen birokratski aparat ostali ključnim čimbenicima gospodarskog razvoja. Etatistička gospodarska struktura pokazala se nesavladivom. U osnovi napušten sustav centralnog državnog planiranja jednostavno je zamijenjen nešto blažom verzijom planiranja tzv. „osnovnih proporcija“.⁴³ Strahujući od pojave anarhije u proizvodnim odnosima i oživljavanja kapitalističkih elemenata, jugoslavenski komunisti zadržavaju uvjerenje kako centralna država i njen aparat trebaju zahvaćati i raspolagati gotovo svom akumulacijom gospodarstva.⁴⁴ Iako od sada poduzeća sama planiraju proizvodnju roba za tržište, jer su upućena na isto kako bi na njemu ostvarila dohodak i podmirila obveze prema društvu, tj. državi, režim i njegov administrativno-birokratski aparat i dalje su prikupljali, a potom i raspolagali većinskim dijelom viška rada, odnosno dobiti. Planiranje spomenutih osnovnih proporcija značilo je da država svakom privrednom poduzeću određuje sve elemente dohotka, odnosno visinu platnog fonda, stopu akumulacije i minimum iskorištenosti proizvodnih kapaciteta. Dakle, poduzećima ostaje minimum sredstava akumulacije, dok ostatkom samovoljno raspolaže država, čime je zapravo u začetku degradirana funkcija radničkih savjeta kao predstavničkih organa radnih kolektiva.⁴⁵

bili „samo jedan u nizu pokušaja da se raznim organizacijskim formama poveća produktivnost rada“. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 285.; U sličnom pravcu ide i razmišljanje Hrvoja Klasića koji uvođenje radničkog samoupravljanja smatra „više propagandnim manevrom jugoslavenske političke elite nego osmišljenim programom“ ali i „manevrom prema vlastitim građanima, čije se povjerenje 'kupovalo' fiktivnom raspodjelom vlasti“. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 18.-19.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 306.-308.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 62.; Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 49.-51.

⁴² Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 178.

⁴³ Horvat, *Privredni sustav i ekonomska politika Jugoslavije*, 15., 28.-29.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 63.

⁴⁴ U tom je smislu krajem 1951. godine donesen *Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom* iz kojega se jasno vidi kako država ipak nije namjeravala privrednim poduzećima i njihovim radnim kolektivima prepustiti vodeću ulogu u kreiranju gospodarskog razvoja. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 181.-182.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 18.

⁴⁵ „Veće ili manje zalaganje kolektiva još nije bitno (...) utjecalo na njegov materijalni položaj, jer je država zahvaćala sav prihod iznad centralno propisanih plaća. (...) Privredni sistem zasnovan na detaljnom određivanju svakom poduzeću svih elemenata dohotka (visine platnog fonda, visine akumulacije i drugih) u biti je etatistički privredni sistem. Ponajprije, osnovna i obrtna sredstva, to jest sav poslovni fond još se tretirao kao državno vlasništvo. To praktično znači da poduzeće, ako je u uvjetima konjunktura željelo povećati proizvodnju jer tržište traži robu (...) nije to moglo učiniti bez suglasnosti državnog upravno-privrednog aparata koji mu je dodijelio privredna sredstva. A bez njih se nije mogla proširiti proizvodnja, jer svaka povećana proizvodnja zahtjeva dodatna

Nove promjene u smjeru jačanja slobodnijih tržišnih odnosa, naravno unutar strogih okvira državne regulative, nastupaju 1954. godine kada osnovna sredstva za proizvodnju (npr. strojevi i oprema), koja su do tada bila u državnom vlasništvu i isključena iz robno-novčanog prometa, bivaju prenesena na radne kolektive. U praksi je to značilo kako su privredna poduzeća od tada mogla, u skladu s vlastitim potrebama proizvodnje, bez ikakvih ograničenja prodavati i kupovati osnovna sredstva za rad.⁴⁶ Međutim, kao i svako dotadašnje „povlačenje“ države iz ekonomskih odnosa i ovo je bilo popraćeno zadržavanjem bitnih poluga utjecaja u njenim rukama. Slikovito govoreći, država je jednom rukom popuštala pritisak na gospodarstvo, a drugom ga još jače vezala uz vlastite arbitrarne odluke osiguravajući si dominantnu ulogu u utjecanju na gospodarski rast i raspolaganju financijskim sredstvima. Tako se stvarao privid decentralizacije i deetatizacije, odnosno slobodnijih tržišnih odnosa, dok se stvarni odnosi snaga zapravo nisu mijenjali. Na navedena osnovna sredstva privredna su poduzeća morala državi plaćati kamatu, svojevrsan porez, s obzirom da je upravo država u početku investirala u ta sredstva. Bio je to snažan instrument kojim je država mogla usmjeravati gospodarski razvoj. Naime, povećanje ili smanjenje kamatne stope na fond osnovnih ili obrtnih sredstava određenih gospodarskih grana moglo je uvelike utjecati na sputavanje, odnosno poticanje razvoja istih, ovisno o volji centralnih državnih organa.⁴⁷

Usko povezano s pitanjem kamata na osnovna i obrtna sredstva je i nastajanje tzv. državnih investicijskih fondova. Uspostavljeni su kao državne institucije s posebnih računima na kojima su se nakupljala velika financijska sredstva, prikupljena po raznim osnovama (npr. kamate na navedena sredstva), a služila su za investiranje u ključne projekte predviđene društvenim planovima, što znači da ih je država namjenski raspodjeljivala. Investiranje se vršilo putem kreditiranja uz povoljnu kamatnu stopu i bilo je u isključivoj nadležnosti državnih organa na svim razinama, ali primarno saveznoj. Upravo je sustav investiranja, odnosno proširene reprodukcije, u kojemu država zadržava dominantnu ulogu, od ključne važnosti za razumijevanje daljnjeg funkcioniranja jugoslavenskog gospodarskog sustava.⁴⁸ Dakle, kao

sredstva. Investicijska politika bila je gotovo potpuno izvan domašaja radnih kolektiva (...) u rukama državnog privrednog aparata“. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 187.-188.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 288.-289.; Horvat, *Ekonomski sistem i privredna politika Jugoslavije*, 28.-29.

⁴⁶ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 330.

⁴⁷ Pojednostavljeno govoreći, sva su privredna poduzeća plaćala kamate na fond osnovnih sredstava, a koje su prosječno iznosile 6 % od njihove ukupne vrijednosti. Navedene su se kamate uplaćivale u korist saveznog investicijskog fonda. Od 1956. godine poduzeća plaćaju kamate i na fond obrtnih sredstava, također u iznosu od 6 %, a krajnje im je „odredište“, kao i u prethodnom slučaju, savezni investicijski fond. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 226.

⁴⁸ Proširena reprodukcija podrazumijeva neprestano postizanje sve većeg gospodarskog rasta stalnim investiranjem u proizvodnju. Njome se sve veći dio društvenog proizvoda stalno vraća u proizvodnju u obliku investicija koje povećavaju proizvodne kapacitete „bilo povećanjem opsega dobara koja ulaze u proizvodni proces

nositelji proširene reprodukcije formiraju se državni investicijski fondovi (DIF). Sredstva prikupljena spomenutim kamatama na osnovna i obrtna sredstva slijevala su se u tzv. opći investicijski fond (OIF), centralni savezni fond koji je postao najveći izvor investicija u zemlji. Sukladno podjeli države na šest republika osnovani su i republički investicijski fondovi (RIF). Tako je uspostavljen sustav kojim je država zahvaćala tri četvrtine svih investicijskih sredstava, odnosno sustav u kojemu država samovoljno raspolaže velikim „društvenim“ kapitalom. Navedeno je bilo u potpunoj suprotnosti prema koncepciji radničkog samoupravljanja i želji da se privredna poduzeća „učine glavnim nositeljima proširene reprodukcije“. Tako su, unatoč formalnom zaokretu prema slobodnijim tržišnim odnosima, zadržani bitni elementi etatističkog gospodarskog sustava.⁴⁹ S obzirom na to da je Hrvatska bila republika s najvećim privrednim kapacitetima, velikim dijelom naslijeđenim iz predratnog vremena, većina sredstava od kamata na osnovna sredstva u OIF uplaćena je od strane hrvatskog gospodarstva. To će se kasnije, u drugoj polovici šezdesetih i početkom sedamdesetih, pokazati velikim izvorom hrvatskog nezadovoljstva uslijed reformskog prenašanja navedenih sredstava na tri formalno savezne banke sa sjedištem u Beogradu. Time je pitanje državnog (saveznog) investicijskog kapitala ostalo neraščišćeno, a tri su savezne banke dovedene u privilegiran položaj u odnosu na cjelokupno jugoslavensko gospodarstvo.⁵⁰

Sustav u kojemu država raspolaže većinom akumulacije, odnosno sustav u kojemu država igra odlučujuću ulogu u procesu proširene reprodukcije, neminovno je morao voditi potpunom zanemarivanju osnovnih ekonomskih zakonitosti i dugoročno neodgovornih odlukama kako vodećih ljudi u poduzećima, tako i onih na ključnim upravljačkim funkcijama državne vlasti.⁵¹ Politika zapošljavanja bila je trajno opterećena rastom neovisno o rastu

bilo višom efikasnošću njihove uporabe“. Pitanje proširene reprodukcije i investicija neraskidivo je povezano jer, kako je navedeno, proširena reprodukcija podrazumijeva investicije. Osim toga, nositelj proširene reprodukcije je i nositelj investicija, a samim time i vlasnik financijskih sredstava potrebnih za iste. Vidi „društvena reprodukcija“ na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16314>; pristup ostvaren 4. srpnja 2019.

⁴⁹ Zoran Jašić, *Budžet i privredni razvoj* (Zagreb: Narodne novine, 1980), 183.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 63.-65.; O stupnju etatizacije ekonomskih odnosa na polju proširene reprodukcije, na koju su utjecali državni organi svojim sustavom investiranja u gospodarstvo, najbolje svjedoče podaci o udjelu određenih subjekata u privrednim investicijama. Tako primjerice 1958. godine državni organi na svim razinama (federacija, republike, općine i kotari) sudjeluju s ukupno 63,1 % u financiranju investicija, pri čemu je, naravno, dominantan udio federacije sa 38,5 %. Privredne organizacije iste godine u investicijama sudjeluju sa 30,6%. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 227.

⁵⁰ Već se u pedesetima počelo razmišljati o „slobodnijem kretanju društvenog kapitala“. Zagovornici slobodnijih tržišnih odnosa smatrali su kako banke iz „ustanova za raspodjelu kredita“ treba pretvoriti u „privredne organizacije koje prikupljaju slobodna sredstva i plasiraju ih prema potrebama privrede, živeći od uspjeha u svom poslovanju“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 330.

⁵¹ Potpuni besmisao i neodgovornost ekonomske politike u Jugoslaviji najbolje dočarava činjenica prema kojoj su se društveni investicijski fondovi često zaduživali kod Narodne Banke Jugoslavije, u čemu je prednjačio OIF kao centralni savezni fond. Nedostatak financijskih sredstava u društvenim investicijskim fondovima Narodna je banka najčešće nadoknađivala kreditima iz neopravdane emisije novca potičući na taj način inflaciju, gotovo stalnu

društvenog proizvoda što je rad u Jugoslaviji činilo izuzetno neproduktivnim. Međutim, usprkos svim unutarnjim nelogičnostima novouvedenog sustava Jugoslavija je u drugoj polovici pedesetih godina doživjela snažan razvoj. U ograničenoj je mjeri promijenjena struktura industrijske proizvodnje i struktura investicija u osnovna sredstva.⁵²

Za razliku od neposrednog poslijeratnog razdoblja ubrzane industrijalizacije u kojoj je naglasak bio na izgradnji pogona teške industrije, od polovice pedesetih Jugoslavija se u nešto većoj mjeri okreće razvoju lake i srednje industrije. Takva preorijentacija bila je motivirana željom partijskog vrha da se u određenoj mjeri poveća životni standard građana, što je nužno podrazumijevalo rast proizvodnje za osobne (npr. roba široke potrošnje) i društvene potrebe (npr. javna stanogradnja). Tome su naravno prethodile investicije za izgradnju mnogobrojnih tvornica odjeće, obuće, kućanskih uređaja, namještaja i prehrambenih proizvoda. Čak i takva mala promjena u strukturi investicija i proizvodnje blagotvorno je djelovala na jugoslavensko gospodarstvo i životni standard građana Jugoslavije. Stopa povećanja osobne potrošnje bila je u drugoj polovici pedesetih oko 10 % godišnje, a rastu društveni proizvod, industrijska i poljoprivredna proizvodnja te posljedično zaposlenost.⁵³ Međutim, upravo u snažnoj privrednoj ekspanziji koja je nastupila krili su se uzroci kasnijih lomova. Vjerovalo se kako je za gospodarski rast zaslužna nova koncepcija radničkog samoupravljanja, dok su za njegovo ostvarenje stvarno zaslužni bili ekonomska pomoć, tj. zajmovi kapitalističkog Zapada, prije svega Sjedinjenih Američkih Država (SAD), i u osnovi nepromijenjen etastički sustav investiranja zasnovan na ulaganju, doduše nešto manjem, u tešku industriju.⁵⁴

Svim navedenim promjenama unatoč, centralna država je i dalje zadržala monopol nad ključnim instrumentima gospodarskog razvoja. Kamate na fond osnovnih i obrtnih sredstava omogućile su favoriziranje određenih privrednih grana, a financijska sredstva prikupljena njihovom naplatom slijevala su se u centralni investicijski fond koji je bio pod nadzorom državne administracije. Savezni propisi određivali su stopu amortizacije, a način uporabe

pratilju jugoslavenskog gospodarstva. „Time je OIF pridonio da stvaranje i povećanje platno sposobne potražnje premaši realne akumulativne sposobnosti privrede“. Jašić, *Budžet i privredni razvoj*, 188.-189., 197.-198.

⁵² Hrvoje Klasić smatra kako je u Jugoslavija u pedesetima unatoč „bastardnom ekonomskom sustavu“ doživjela „najprosperitetnije desetljeće svoga razvoja“. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 19.

⁵³ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 331.-333.; *Per capita* bruto nacionalni proizvod Jugoslavije u razdoblju od 1952. do 1960. godine rastao je po stopi od 8,5 % godišnje, poljoprivredna proizvodnja po stopi od 8,9 % godišnje, a industrijska proizvodnja po stopi od 13,4 % godišnje. Stope rasta jugoslavenskog gospodarstva tada su među najvećima u svijetu. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 14.; Ogromna ekspanzija zaposlenosti, u potpunosti neovisna o povećanju produktivnosti rada, vidljiva je iz sljedećih podataka: 1953. bilo je 1.846.000, a već 1957. 2.392.000 zaposlenih. Dakle u svega četiri godine broj zaposlenih se povećao za više od pola milijuna. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 232.

⁵⁴ Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 19-20.; Pomoć u vidu inozemnih kredita pokrivala je, po nekim procjenama, u razdoblju od 1952. do 1960. i do polovice svih jugoslavenskih ulaganja. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 332.

sredstava amortizacije također je bio strogo nadziran. Porezom na promet država snižava ili povisuje cijene proizvoda u određenim gospodarskim granama, a samim time omogućava i prelijevanje sredstava iz jedne grane u drugu, ovisno o vlastitim arbitrarnim procjenama. Neovisno o porezu na promet, politika cijena je čvrsto ostala u rukama državnih organa koji određuju cijene za gotovo sve proizvode. Instrumentarij kreditno-monetarnog mehanizma također je u rukama državnog aparata koji je i glavni nositelj proširene reprodukcije kroz sustav privrednih investicija. Povrh svega, cjelokupni vanjskotrgovinski sustav i devizno poslovanje također su u rukama državnih organa. Fingiranom raspodjelom ekonomske moći i odlučivanja o bitnim gospodarskim pitanjima SKJ i državni politički vrh stvorili su privid decentralizacije i deetatizacije. Raskorak između proklamirane teorije radničkog samoupravljanja i njegovog ostvarivanja u praksi bio je golem. Negativni odnosi u jugoslavenskom gospodarstvu nastavili su se reproducirati i njihovo je izbijanje na površinu samo nakratko odgođeno.⁵⁵

2.3. GOSPODARSKA REFORMA 1961. GODINE – NEODLUČAN ZAOKRET PREMA TRŽIŠNIM PRINCIPIMA

Savez komunista Jugoslavije donio je na svojem VII. kongresu 1958. godine novi program kojim je zacrtan put daljnjeg razvoja društveno-ekonomskih i političkih odnosa u smjeru proširenja prava radnih kolektiva na, između ostaloga, samostalno raspolaganje dohotkom vlastitih poduzeća.⁵⁶ S obzirom na monopolistički položaj SKJ, jedini prostor za unošenje kakvih-takvih promjena bio je gospodarski sustav. Postojeće se stanje napadalo s pozicija racionalnosti i ekonomičnosti, a napadi su imali svojevršno legitimacijsko uporište upravo u novom programu SKJ. Ohrabreno gospodarskim uzletom iz druge polovice pedesetih godina jugoslavensko se državno-partijsko vodstvo odlučilo za novi reformski zahvat koji je podrazumijevao snažniju integraciju Jugoslavije u svjetsko tržište i veću okrenutost prema tržišnim principima i mehanizmima. Osim toga, sve veći jaz između proklamirane teorije radničkog samoupravljanja i stvarnih ekonomskih odnosa iziskivao je usklađivanje prakse sa zacrtanom koncepcijom budućeg gospodarskog razvoja.⁵⁷

Neposredno prije uvođenja mjera gospodarske reforme 1961., a pogotovo nakon njihove konkretne implementacije, shvaćanja i razmišljanja o budućem gospodarskom razvoju u jugoslavenskom državno-partijskom vodstvu se sve više polariziraju. Dolazi do sudara dviju

⁵⁵ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 226.-228.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 19.-20.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 333.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 289.

⁵⁶ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 394-395.; Vidi također i: *Isti*, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 240-242.

⁵⁷ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 332-333.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 108-109.

različitih koncepcija daljnjeg ekonomskog razvoja Jugoslavije kao cjeline i pojedinih republika u njenom sastavu.⁵⁸ Polarizaciju stavova u političkom vrhu zemlje pratila je i izvjesna podjela unutar ekonomske struke, čija se većina pripadnika svrstava bilo na jednu, bilo na drugu stranu, najčešće na temelju republičke pripadnosti. Osnovni prijepori bili su odnos prema tržišnim principima i njihovom većem djelovanju unutar jugoslavenskog gospodarstva, kao i razumijevanje položaja i uloge države unutar gospodarskog sustava. Konkretno se podjela svodila na zagovornike slobodnijih tržišnih odnosa i općenito manju ulogu države, naravno u okvirima socijalističkog društveno-ekonomskog uređenja, i na pobornike starog centralno-planskog gospodarskog sustava sa snažnom državnom regulativom i ključnom ulogom iste u usmjeravanju daljnjeg ekonomskog razvoja. Prvu skupinu političara i ekonomista općenito možemo nazvati „reformistima“, dok njima suprotstavljenu skupinu možemo okarakterizirati kao „centraliste“ i „dogmatike“.⁵⁹

Osnovni je prijepor bilo pitanje raspodjele dohotka između privrednih poduzeća i države na svim razinama. Protivnici daljnjeg provođenja reformnih iskazivali su bojazan kako će, ukoliko im se da još veća autonomija, radni kolektivi jednostavno potrošiti sredstva akumulacije odvajanjem velikog dijela tih sredstava za isplatu plaća, odnosno osobnih dohodaka radnika, odnosno kako će nauštrb ulaganja u modernizaciju i proširenje proizvodnje povisiti osobne dohotke. S druge strane, reformisti su vjerovali u racionalnost radnika i uprava poduzeća, tj. menadžmenta. Smatrali su kako će zaposlenici više ulagati u modernizaciju i povećanje proizvodnje, a samim time i neposredno u postupno povećanje osobnih dohodaka u skladu s rastom proizvodnje i produktivnosti, nego u izravno povećanje osobnih dohodaka. Uz navedenu podjelu sve je izraženiji i jaz između razvijenih i nerazvijenih republika. Interesi Hrvatske i Slovenije, kao razvijenih republika, i interesi ostalih republika sve se češće nalaze u izravnoj koliziji. Centralno-planski sustav, zajedno sa sustavom centralnih investicijskih fondova, u kojemu država zahvaća većinu društvenog proizvoda, a zatim ga svojevlastno distribuira u potpunosti je odgovarao nerazvijenijim republikama. Samim time podjela na „reformiste“ i „centraliste“ sve više počinje odgovarati podjeli na razvijene i nerazvijene republike i njihova partijska vodstva. Polarizacija stavova koji se tiču daljnjeg gospodarskog

⁵⁸ Branko Horvat drži kako je do pravih znanstveno-ekonomskih rasprava u jugoslavenskom ekonomskom životu došlo upravo u vrijeme privredne reforme 1961. godine, odnosno kako ih je upravo pitanje nastavka ili zaustavljanja navedene reforme potaknulo. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 22-23. „Bili su to znaci da prolazi razdoblje monolitnog jedinstva redova SKJ“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 414.

⁵⁹ Reformiste je predvodio Edvard Kardelj, a dogmatičare Aleksandar Ranković. O ozbiljnosti podjele u jugoslavenskom političkom vrhu dobro govori podatak da Kardelj i Ranković, članovi najužeg političkog vodstva Jugoslavije, nisu uopće razgovarali. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 360-361.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 334.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 21-22.

razvoja cijele Jugoslavije počinje se tako sve više učvršćivati i poprimati oblik trajne i, kako će se pokazati krajem osamdesetih godina, nerješive dileme za jugoslavenske političke elite.⁶⁰

Promjene unesene u gospodarski sustav 1961. bile su bazirane na raspodjeli društvenog proizvoda između privrednih poduzeća i države, tj. zajednice. Prema novim zakonskim propisima radni kolektivi postaju puno samostalniji u raspodjeli čiste dobiti. Više nije propisano koliko privredne organizacije moraju odvojiti za osobne dohotke, a koliko za akumulaciju, odnosno za proširenje, povećanje i modernizaciju proizvodnje. Uz to, poduzeća su dužna po stopi od 3 % na čistu dobit uplaćivati sredstva u republičke i općinske fondove za sanaciju onih privrednih organizacija koje bilježe loše poslovne rezultate. Situacija u kojoj sve privredne organizacije izdvajaju financijska sredstva za pokrivanje gubitaka drugih organizacija reproducirala je odnose poslovne neodgovornosti jer se teret lošeg poslovanja prenosio na cijelo gospodarstvo. Svako privredno poduzeće koje bi ostvarilo dobit veću od propisane plaćalo je doprinos na izvanredni fond. Takvi su odnosi jednostavno morali destimulirati one koji su bolje poslovali i privređivali. Velik dio ostvarene dobiti jednostavno se moralo ustupiti državi i stoga velikom broju privrednih poduzeća nije bilo od najvećeg interesa povećati proizvodnju i ukupnu dobit.⁶¹ Dakle, poslovna neodgovornost i destimulacija onih privrednih organizacija, a posljedično čitavih gospodarskih grana, pa i republika, iscrpljivali su jugoslavensko gospodarstvo. Sustav i politika cijena ostali su u potpunosti nepromijenjeni. Država je i dalje određivala cijene za oko 70 % proizvoda na unutrašnjem tržištu čime je značajno utjecala na položaj cijelih gospodarskih grana. Devizni i vanjskotrgovinski sustav također su čvrsto ostali u rukama državnog aparata, izuzev novog odnosa američkog dolara i dinara koji je od početka 1962. godine iznosio 750 dinara za 1 dolar. Zadržan je i stari kreditno-monetarni sustav, kao i sustav akumulacije i proširene reprodukcije.⁶²

Međutim, nedovoljno poznavanje osnovnih ekonomskih zakona i slabo ekonomsko obrazovanje rukovodećih ljudi u privrednim poduzećima, odnosno loš i više politički podoban nego stručan menadžment, pretežno proizašao iz starih partizanskih kadrova, utjecao je na povećanje osobnih dohodaka mimo povećanja produktivnosti rada i neracionalno poslovanje

⁶⁰ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 240-245.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 209-210.

⁶¹ „To praktično znači da su radni kolektivi, teorijski govoreći, mogli 'pojesti' cjelokupan čist prihod, a mogli su ga u cjelini i investirati, tj. samostalno određivati proporciju raspodjele čistog prihoda“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 409-410.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 110-111.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 333-334.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 20.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 330-331.

⁶² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 410.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 206.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 331.

općenito. Upravo je to bio najjači argument kritičara i protivnika reforme. Tako su, primjerice, 1961. osobni dohoci u privredi porasli za 23 %, a produktivnost u, primjerice, industriji za svega 3,4 %.⁶³ Dalo se naslutiti kako, u obliku u kakvom je zamišljeno, jugoslavensko društvo jednostavno nije bilo spremno i sposobno za preuzimanje tolike odgovornosti. Naime, ono što je u kapitalističkim zemljama odrađivao stručan i osposobljen menadžment, trebale su u danim jugoslavenskim okolnostima odrađivati slabo školovane i u funkcioniranje osnovnih ekonomskih zakona neupućene uprave jugoslavenski privrednih poduzeća. Osim toga, te su se iste uprave u svojem radu, barem formalno, morale oslanjati na suradnju s isto tako slabo osposobljenim radnim kolektivima.⁶⁴

Porast osobnih dohodaka iznad proizvodnosti rada smanjivao je stopu privrednog rasta. Prvi znaci stagnacije jugoslavenskog gospodarstva javljaju se već sredinom 1960. godine, a nastavili su se i u godini uvođenja novih gospodarskih mjera. Dolazi do značajnog pada stope rasta industrijske proizvodnje. Osim rasta osobnih dohodaka neovisno o rastu produktivnosti na stagnaciju jugoslavenskog gospodarstva utjecale su i međunarodne okolnosti. Naime, u drugoj polovici pedesetih godina jugoslavenska je privreda bila vrlo dobro opskrbljena uvoznim sirovinama i poluproizvodima koji su bili kupljeni sredstvima velikih inozemnih zajmova. Ostavši bez navedenih kredita gospodarstvo je ostalo lišeno i osnovnih reproduksijskih sredstava. Posljedično je uslijedio pad iskorištenosti privrednih kapaciteta, a samim time i pad proizvodnje.⁶⁵ Čak i ovakvo vrlo ograničeno implementiranje tržišnih mehanizama u jugoslavenski gospodarski sustav na površinu je izvuklo čitav niz dubokih strukturalnih poremećaja. Radni su kolektivi, čim im se za to pružila prilika, nekontrolirano podignuli osobne dohotke dokazujući time nestručnost uprava, upravnih odbora i radničkih savjeta. S druge je strane cjelokupno gospodarstvo lišeno inozemnih dotacija počelo zapadati u stagnaciju. To je u potpunosti diskreditiralo dotadašnji sustav proširene reprodukcije, u kojemu država igra glavnu ulogu, pokazujući sve manjkavosti dotadašnjih investicija.

Protivnici reforme isticali su kako je potreban povratak na stari administrativni sustav upravljanja gospodarstvom, dok su zagovornici tržišnih principa smatrali i tvrdili kako je stagnacija jugoslavenskog gospodarstva uzorkovana upravo nedosljednim u nepotpunim

⁶³ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 252-253.

⁶⁴ O praktičnoj neutemeljenosti koncepta radničkog samoupravljanja, odnosno o nesposobnosti uprava privrednih poduzeća i nedovoljnom obrazovanju radnih kolektiva vidi: Josip Županov, „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“, *Politička misao* 26, br. 26 (1989): 21-36.

⁶⁵ Stopa rasta industrijske proizvodnje prema prethodnoj godini bila je: 1959./1958 – 17,6%, 1960./1959. – 15,6%, a 1960./1961. 4,1%. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 250-254.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 336.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974.*, 109.

provođenjem reformskih mjera. Krajem 1961. godine je u smjeru zaustavljanja porasta osobnih dohodaka intervenirao i Izvršni komitet Centralnog komiteta SKJ (IK CK SKJ), najviše partijsko tijelo. Ubrzo se počinju osnivati i komisije čiji je zadatak bio stroga regulacija raspodjele čistih prihoda privrednih organizacija. Time je, privremeno, u potpunosti zaustavljen proces deetatizacije, tj. prenošenje ovlasti s države na poduzeća, i decentralizacije, tj. veća prava republika u odnosu na centralnu državu, ekonomskih odnosa. Suprotno tome, sukob dviju sukobljenih struja postojao je sve izraženiji i dramatičniji. Njegova je kulminacija bio poznati splitski govor Josipa Broza Tita u svibnju 1962. godine kada neprikosnoveni jugoslavenski vlastodržac i arbitar privremeno zauzima stranu „centralista“.⁶⁶

Međutim, privremena prevaga protureformskih snaga nije značila i potpuno odustajanje od reformskih zahtjeva. Bio je to samo privremeni manevar obuzdavanja političkih napetosti. Opređeljujući se u konačnici za nastavak reforme, a samim time i za nastavak provođenja u djelo koncepcije radničkog samoupravljanja, jugoslavenski je komunistički vrh pristupio izradi novog temelja društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U travnju 1963. godine donesen je novi Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kolokvijalno nazvan *Poveljom samoupravljanja*. Time je dan novi poticaj daljnjim reformskim smjerenjima. Ovoga puta promjene su trebale biti sveobuhvatnije i dosljednije primijenjene u praksi.⁶⁷ Koncepcija radničkog samoupravljanja pružala je jedinu legitimacijsku osnovu za reformske zahtjeve u smjeru decentralizacije, deetatizacije, demokratizacije i većeg zaokreta prema tržišnim principima naprosto stoga što je u osnovi negirala pravo države i državnih organa da arbitrarno upravljaju gospodarstvom. Bilo kakav oblik daljnje reforme gospodarskog sustava bio je moguć samo u zadanim okvirima koncepcije radničkog samoupravljanja kao vrhovnog idejnog temelja razvoja jugoslavenskog društva općenito. Ustrajanje na dosljednom provođenju navedene koncepcije ili barem još jednom pokušaju, koji se u konačnici pokazao posljednjim, a s obzirom da je sama njezina ideja bila ugrađena u osnovne programske postavke SKJ, nužno je sredinom šezdesetih godina morala odnijeti kratkotrajnu prevagu.

2.4. GOSPODARSKA REFORMA 1965. GODINE

Koncepcija radničkog samoupravljanja bila je osnovnim legitimacijskim polazištem svih reformskih zahtjeva i strujanja, odnosno svojevrsna osnova svih zahtjeva za

⁶⁶ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 333.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 21.

⁶⁷ Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 21-23.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 337-350.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 331-333.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 294-300.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 111.

decentralizacijom i deetatizacijom gospodarskog sustava. Sredinom 1960-ih visoko centralizirana financijska sredstva u federaciji stvorila su stanje stalnih sukoba u njezinim organima, što je bitno usporavalo proces donošenja bilo kakvih odluka, a takvo stanje moglo se riješiti samo ukidanjem centralnih fondova federacije. Osim toga, pred jugoslavenskim političkim vodstvom se, s obzirom na dovršenje procesa ubrzane i snažne industrijalizacije, pojavio problem upravljanja dotada najrazvijenijim gospodarstvom na državnom području u čijoj strukturi dominira industrijska proizvodnja. Naime, postojeći gospodarski sustav se i dalje u potpunosti zasnivao na voluntarističkim odlukama saveznog centra i općenito snažnoj državnoj regulativi, a njegova se nedosljednost i neusklađenost najbolje odražavala u svojevrsnom istovremenom odmaku od komandne ekonomije sovjetskog tipa, ali i od gospodarstva utemeljenog na tržišnim principima.⁶⁸

Izlaz iz takvog stanja podrazumijevao je preuzimanje golemog rizika, a njega se moglo ostvariti samo snažnijim usmjeravanjem cjelokupnog gospodarstva prema tržišnim principima. Naime, postojala je mogućnost da uslijed dosljednije primjene tržišnih ekonomskih zakonitosti, a zbog njihove nerentabilnosti i neefikasnosti, dođe do propadanja mnogih gospodarskih subjekata, tj. privrednih poduzeća. Svaka nova državna intervencija u smjeru još jačeg uplitanja države u ekonomske odnose značila je daljnje učvršćivanje starog sustava i sve je više jačala svijest o nužnosti unošenja velikih promjena u gospodarski sustav. Idejna podloga gospodarske reforme osmišljena je na VIII. kongresu SKJ u prosincu 1964. kada je utvrđeno kako daljnji ekonomski razvoj Jugoslavije mora početi od prenošenja raspolaganja financijskim sredstvima za proširenu reprodukciju s državnih organa na privredne organizacije. Sukladno tome promjene se moraju kretati u pravcu stvaranja slobodnijih tržišnih odnosa.⁶⁹ Savezni sekretarijat za financije izradio je 1965. iscrpan elaborat za privrednu reformu. U elaboratu se oštro kritiziralo dotadašnju praksu jugoslavenskog gospodarstva i istaknulo kako se u administrativnom razdoblju nisu morali poštovati osnovni ekonomski kriteriji kao što su cijena koštanja i proizvodnje, odnosno troškovi proizvodnje određenih proizvoda. Navedeno je bilo moguće jer je cijelo gospodarstvo funkcioniralo kao jedinstveno poduzeće u kojemu su svi, slikovito govoreći, plaćeni iz državnog proračuna, neovisno o poslovnim uspjesima ili

⁶⁸ Bio je to, prema Dušanu Bilandžiću, „*mixtum compositum*, ograničeno tržište s dominacijom državnog upravljanja. Takav sustav je stalno pojačavao sukobe među političkim i poslovnim subjektima“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 474.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 345-346.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 21-22.

⁶⁹ Ključnu ulogu u formiranju takvih zaključaka Kongresa imao je Edvard Kardelj, tada sekretar Centralnog komiteta SKJ, dok je veliki utjecaj na iste imao i Vladimir Bakarić, u tom trenutku sekretar Centralnog komiteta SKH i najutjecajniji političar među hrvatskim komunistima. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 299-300.

neuspjesima vlastite privredne organizacije.⁷⁰ Ekonomske je odnose trebalo iz temelja promijeniti, a ekonomske čimbenike, kao što su cijene i visina akumulacije, učiniti osnovnim kriterijima za određivanje materijalnog položaja pojedinca, radnih kolektiva, pojedinih poduzeća i na kraju republika unutar jugoslavenske federacije. Naime, sve do gospodarske reforme 1965. godine država je administrativno određivala cijene ogromnom broju proizvoda i usluga što je dovelo do deformacije cijena. Cijene sirovina i reprodukcijskog materijala bile su puno niže od cijena opreme i robe za široku potrošnju. S obzirom na takav okvir, orijentacija je bila na izgradnji prerađivačkih kapaciteta, posebice za robu široke potrošnje, jer su oni donosili znatno veći dohodak, a samim time se stvorio nepovoljan omjer između proizvodnje sirovina i reprodukcijskog materijala i prerađivačke industrije.⁷¹

Veliki problem jugoslavenskog gospodarstva bio je i devizni tečaj. Naime, on je u odnosu prema američkom dolaru bio precijenjen, a i varirao je ovisno o vrsti izvozne robe. U prosincu 1964. pojedinačni izvozni tečajevi kretali su se od obračunskog tečaja 750 dinara do 1.300 dinara za jedan američki dolar, dok je prosječni izvozni tečaj iznosio oko 1.050 dinara. Prosječan uvozni tečaj u istom trenutku iznosio je 925 dinara, odnosno bio je oko 14 % niži od izvoznog tečaja. Nasuprot niskim uvoznim tečajevima sirovina i poluproizvoda nalazili su se viši uvozni i izvozni tečajevi gotovih proizvoda. Tako se 1964. godine sirovine i poluproizvodi u Jugoslaviju uvoze po prosječnom tečaju od 810 dinara, poluproizvodi po 862 dinara, oprema po 1.028 dinara, a roba široke potrošnje po tečaju od 1.050 dinara za jedan američki dolar. Zbog takvog je stanja dinar u vanjskotrgovinskoj razmjeni izgubio svojstvo općeg ekvivalenta, a u zemlji su se reproducirali nepovoljni ekonomski odnosi. Centralna je država morala stalno subvencionirati izvoz zato što je zemlja obilovala proizvodnjom koja zapravo nije bila sposobna za samostalnu reprodukciju i uklapanje u svjetsko tržište. Opseg subvencija 1964. dosegao je vrtoglavih 270 milijardi dinara.⁷² Rješenje za takvu situaciju bio je odlučniji zaokret prema većem poštivanju tržišnih mehanizama i slobodnijim tržišnim odnosima kako bi se Jugoslavija

⁷⁰ „U takvim odnosima može jedno poduzeće (...) biti 'nerentabilno', tj. može poslovati i ispod cijene koštanja, a da to ipak bitnije ne utječe na položaj poduzeća“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 475.

⁷¹ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 346-347.; Primjerice, stopa rentabilnosti (postotni odnos akumulacije i upotrijebljenih osnovnih i obrtnih sredstava) proizvodnje električne energije 1964. godine iznosila je 3,2 %, dok je za distribuciju električne energije ona bila 7,8 %. Iste godine u tekstilnoj industriji predionice i tkaonice pamuka imaju stopu rentabilnosti od 8,9 %, tvornice odjeće i rublja 16,5 %, a tvornice trikotaže 18 %. U kemijskoj industriji tvornice umjetnih vlakana imaju stopu rentabilnosti od 4,1 %, a tvornice u prerađivačkoj kemijskoj industriji 22,8 %. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 306-308.

⁷² „Situacija se nije mogla riješiti bez neposrednijeg uključivanja u svjetsku privredu, i to jednostavno zato što se u okvirima nacionalne privrede ne mogu formirati 'normalna' struktura cijena, normalni odnosi ponude i potražnje, jer za cijeli niz proizvoda u nacionalnoj privredi postoje po jedan-dva proizvođača (automobili, televizori itd.), a da o drugim razlozima i ne govorimo“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 476-477.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 172.

izravnije uključila u svjetske gospodarske tokove. Osim toga, u skladu sa koncepcijom radničkog samoupravljanja privredna poduzeća su, kao osnovni gospodarski subjekti, trebala postati poslovno samostalna u donošenju svih bitnih ekonomskih odluka i raspolaganja vlastitim sredstvima. Time bi ih se usmjerilo prema tržištu i potaknulo na racionalnije poslovanje. Opsežna i duboka intervencija u društveno-ekonomske odnose postala je prijeko potrebna ekonomska nužda. Priroda tih problema učinila je neizbježnim da hitne mjere koje su podrazumijevale daljnju centralizaciju kontrole nad ekonomijom moraju prethoditi decentralizaciji i liberalizaciji. Takav efekt imao je paket deflacijskih mjera koje uvodi Savezno izvršno vijeće (SIV), centralna savezna vlada, u proljeće 1965. godine. Uključivale su potpuno zamrzavanje cijena, mjere za reduciranje investicijske potražnje, usporavanje daljnjeg porasta stope zaposlenosti i restrikcija potrošačkih kredita.⁷³

Promjene u gospodarskom sustavu Jugoslavije počele su se provoditi već u toku 1964. godine, kao svojevrsna predigra opsežnoj privrednoj reformi, i to na području raspodjele dohotka između privrednih poduzeća i države te na području sustava investiranja. Tada je, naime, ukinut doprinos na izvanredni prihod poduzeća, tzv. porez na visoku produktivnost. Koncept jačanja radničkog samoupravljanja podrazumijevao je deetatizaciju gospodarstva i prenošenje cjelokupne akumulacije i proširene reprodukcije na privredna poduzeća, čime bi se centralnoj državi oduzelo pravo raspolaganja kapitalom, prije svega onim investicijskim. U skladu sa time ukinuta su davanja, odnosno doprinosi društvenim (zapravo državnim) investicijskim fondovima, a gotovo svi investicijski fondovi, prije svega centralni savezni investicijski fondovi, ali i oni republički i komunalni, raspušteni su. Jedini savezni fond ostao je *Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo*. Time se u praksi pokušala ostvariti zamisao o prenošenju akumulacije s države na osnovne gospodarske subjekte. Tako je tzv. državni kapital iz investicijskih fondova prenesen na savezne, republičke i komunalne banke, što će se u narednom razdoblju pokazati novim izvorom velikog hrvatskog nezadovoljstva. Kako su banke, barem formalno, postale samostalne samoupravne privredne organizacije investiranje je trebalo postati neovisno od državnog centra i njegove administracije. Tako su banke, u velikoj većini savezne sa sjedištima u Beogradu, postale odlučujućim čimbenikom u daljnjem financiranju gospodarstva putem privrednih investicija. Sustav doprinosa i poreza je, u odnosu na prijašnje razdoblje, pojednostavljen. Poduzeća od 1964. godine plaćaju samo doprinos na poslovni fond, odnosno na kapital, i doprinos na osobne dohotke. Time se privredne organizacije nastojalo potaknuti na

⁷³ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 333-335.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 173.;

racionalnije poslovanje i usmjeriti ih prema tržištu s obzirom kako od tada sredstva odvojena za razvitak i modernizaciju poduzeća nisu opterećena nikakvim doprinosima. S druge strane, sredstva odvojena za osobne dohotke postaju osnova za doprinose i poreze, a samim time i vrlo opterećena.⁷⁴

Nova gospodarska reforma pokrenuta je donošenjem paketa od tridesetak zakona u Saveznoj skupštini 24. srpnja 1965. godine. Općeniti cilj gospodarske reforme bio je zamjena ekstenzivnog privrednog modela intenzivnim i jačanje materijalne pozicije samoupravljanja. Naime, reforma je osmišljena tako da potakne velike promjene u tri sveobuhvatna područja – primarnoj raspodjeli (prije svega politika cijena) i sekundarnoj preraspodjeli narodnog dohotka te vanjskoj trgovini. Trebalo je povećati ulogu tržišnih zakonitosti u prvom području, smanjiti ulogu države u sekundarnoj preraspodjeli i pojednostavniti te racionalizirati vanjsku trgovinu kako bi se povećao njezin utjecaj na domaće tržište.⁷⁵

Međutim, cijela je reforma više poprimala oblik financijsko-ekonomske operacije, nego što je značila temeljitu izmjenu proizvodnih odnosa i duboku strukturalnu promjenu gospodarskog sustava. S namjerom svestranijeg uključivanja Jugoslavije u svjetsko tržište smanjenje su i ograničene carinske zaštite. Uveden je konvertibilni dinar, a osim toga je i devalviran za 66,6 % u odnosu na američki dolar, čime se barem nakratko približio realnom tečaju, a sve kako bi se poskupio, odnosno smanjio uvoz i potaknuo izvoz. Kreditno-monetarna politika postala je puno restriktivnija. Naime, nastojalo se smanjiti kredite i novčanu masu u optjecaju kako bi se suzbila inflacija. Drugim riječima, nastojalo se prekinuti financiranje gospodarstva velikim emisijama novca od strane Narodne banke Jugoslavije. Izdana je

⁷⁴ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 310-312.; U ožujku 1965. Savezna skupština usvojila je novi *Zakon o bankama i kreditnom poslovanju* koji je činio prvi, ključni korak prema stvaranju radikalno drugačijeg sustava investiranja. Zakon je smjerao deatizaciji banaka i bankarskog sustava tako što ih čini odgovornima svim svojim institucionalnim depozitorima, a ne samo državi i njenoj administraciji. Također je sadržavao odredbe koje su poticale poduzeća da deponiraju sredstva i na taj način učine dostupnim preko bankarskog sustava značajan dio dodatnih sredstava koja su smanjeni porezi i likvidacija socijalnih investicijskih fondova ostavila poduzećima, a bez kojih bi gospodarstvu u cjelini nedostajalo slobodnog kapitala za ulaganje. Bio je to pokušaj pronalaska alternative tradicionalnom kapitalističkom, ali i tvrdom centralno-planskom socijalističkom načinu akumulacije i mobilizacije kapitala. Zbog njegove neadekvatnosti Jugoslavije će se u narednim godinama naći u teškoj političkoj, ali i ekonomskoj situaciji. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 173.; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 22-23.

⁷⁵ Ekstenzivni gospodarski model podrazumijevao je maksimalizaciju rasta neovisno o dobiti, dok je intenzivni model optimizirao rast u skladu sa ostvarenom dobiti. U skladu sa tim ekstenzivni je model favorizirao proizvodnju nad potrošnjom, a intenzivni je više pažnje poklanjao potrošnji. Raspodjela narodnog dohotka u ekstenzivnom modelu isključivo je pravo centralne države, čemu se suprotstavlja, barem teoretski, intenzivni model sa svojom većom samostalnošću proizvođača, odnosno privrednih poduzeća. Ekstenzivno gospodarstvo nužno potiče autarkičnost u vanjskoj trgovini, a intenzivni model pretpostavlja uključivanje u svjetsku podjelu rada na osnovu komparativnih prednosti. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 23.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 333.; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 22.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 176.

preporuka da osobni dohoci ne rastu iznad produktivnosti rada, odnosno plaće radnika se nastojalo vezati uz kretanje produktivnosti. Gospodarstvo se općenito trebalo više ravnati po tržišnim zakonitostima. Smanjene su porezne obveze privrede, a državnu regulaciju cijena trebala je ubuduće zamijeniti tržišna logika i liberalizacija istih. Doduše, u početku je izvršeno administrativno povećanje cijena i njihova korekcija prema svjetskim cijenama. Smanjena je proračunska potrošnja i tzv. neprivredni troškovi (članarine, bankarski troškovi, premije, osiguranja i sl.), a posljedično su smanjeni regres, dotacije i investicijska potrošnja kao administrativni oblici prelijevanja dohotka. Sve novouvedene gospodarske mjere iz srpnja 1965., zajedno s izmjenama u gospodarskom sustavu iz 1964., predstavljale su najznačajniju reformu privrednog sustava Jugoslavije od uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine.⁷⁶

2.5. STVARNI DOSEZI I POSLJEDICE GOSPODARSKE REFORME

Jugoslavensko gospodarstvo, do sredine šezdesetih godina u potpunosti ovisno o snažnoj državnoj regulativi, moralo se odjednom suočiti sa poprilično novim uvjetima poslovanja i privređivanja.⁷⁷ U velikoj su mjeri presječeni putevi kojima je država upumpavala novčana sredstva u gospodarstvo, ponajprije emisijom novca, tj. došlo je do prestanka financiranja proizvodnje tiskanjem novca od strane Narodne banke Jugoslavije. Investicije, kao izvor najznačajnijih poremećaja u gospodarstvu, naglo su smanjuju. Izmjena cijena utjecala je na promjenu potražnje roba i usluga. Korekcija cijena prema svjetskom tržištu i slobodniji tržišni odnosi doveli su do općeg porasta cijena sredinom 1965., a to je pak utjecalo na porast troškova života za otprilike 35 % na području cijele Jugoslavije. Zbog nesnalaženja u uvjetima slobodnijeg tržišta, prva na udaru našla su se nerentabilna poduzeća navikla na državne dotacije. Pod pritiskom težih uvjeta plasiranja roba i usluga na sada otvorenije tržište, a kako ne bi došlo do smanjivanja osobnih dohodaka zaposlenih radnika, prvotna reakcija privrednih organizacija bila je potpuno obustavljanje novih zapošljavanja, nakon čega su uslijedila i otpuštanja

⁷⁶ Jakov Sirotković smatra kako se privredna reforma 1965. sastojala od dva bitna zahvata: „Prvi se sastojao u preraspodjeli dohotka od 49 % prema 51 %, godine 1964., na 60 % prema 40 % u korist privrede (u odnosu na izdvajanja za zajednicu), s orijentacijom daljnjeg rasta na najmanje 70 % prema 30 %. Drugi se zahvat sastojao u značajnim promjenama odnosa cijena među osnovnim privrednim grupacijama, uz istovremeni visoki porast nivoa cijena (29 % u 1965. godini i 22,8 % u 1966. godini), što je trebalo normalizirati uvjete privređivanja na unutarnjem i vanjskom tržištu“. Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*, 22.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 345-347.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 477-478.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 23-24.

⁷⁷ Bitno je napomenuti kako do krupnih strukturalnih promjena u gospodarskom sustavu, bez obzira na veći zaokret prema tržišnim principima, nije došlo. Naime, to bi značilo odustajanje od čvrstih socijalističkih principa na kojima je Jugoslavija počivala. Cilj gospodarske reforme 1965. godine, kao i svake druge gospodarske reforme u Jugoslaviji, bila je samo svojevrsna 'modernizacija socijalizma'. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 204.

zaposlenih radnika. Prvi puta od 1952. godine počeo je opadati broj zaposlenih. Velike političke posljedice imat će činjenica kako upravo tada na tržište rada izlazi najveći broj mladih ljudi rođenih poslije rata, a problem je samo djelomično riješen odlaskom velikog broja ljudi na rad u inozemstvo, mahom zemlje zapadne Europe.⁷⁸ Gospodarstvo je zbog naglog prekida inflacije, odnosno zbog prestanka kreditiranja proizvodnje dodatnom emisijom novca, te zbog pritiska uvezenih roba i prethodne nedovoljne orijentiranosti na izvoz bilo prisiljeno smanjiti visoku stopu rasta proizvodnje.⁷⁹ Naglo propuštanje tržišnih elemenata u tvrdi socijalistički gospodarski sustav izvuklo je na površinu mnoge manjkavosti jugoslavenskog gospodarstva, a koje su se godinama nakupljale i nagrízale prividnu stabilnost.

U praksi je centralizirani državni kapital, do tada koncentriran u federalnom centru i saveznim investicijskim fondovima, a kojim je samovoljno raspolagala savezna birokracija, u većinskoj mjeri samo prenesen na savezne banke.⁸⁰ Time su one, a ne savezni državni centar, postale glavnim nositeljem gospodarskih investicija kao ključnog čimbenika daljnjeg ekonomskog razvoja. Dakle, država je teoretski prestala biti glavnim nositeljem gospodarskih investicija, ali je financijski kapital nužan za daljnji razvoj gospodarstva ostao koncentriran i centraliziran u saveznom centru, tj. beogradskim saveznom bankama. Drugim riječima, bivši je državni kapital samo promijenio svojeg titulara i preobrazio se u osnovu velike financijske moći i utjecaja kojeg su od tog trenutka imale savezne banke sa sjedištem u Beogradu. Savezne banke na koje je prenesena većina državnog, tj. društvenog kapitala iz investicijskih fondova bile su Jugoslavenska poljoprivredna banka (poznata i kao *Poljobanka* ili *Agrarna banka*), Jugoslavenska banka za vanjsku trgovinu (poznatija kao *Jugobanka*) i Jugoslavenska investicijska banka (znana kao *Investicijska banka*). Financijska decentralizacija u smislu prenošenja raspolaganja sredstvima akumulacije i proširene reprodukcije s države na privredna

⁷⁸ Tako je primjerice od 1962. do 1964. broj zaposlenih porastao za oko 566.000, dok je u razdoblju od 1964. do 1967. opao za 47.000. Osim fizičkih radnika, posao u inozemstvu sve više traže i mladi visokoobrazovani stručnjaci. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 313-314.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 348-349.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 25.; Leslie Benson, *Yugoslavia: A Concise History* (New York: Palgrave Macmillan Press Ltd., 2001), 112-113.

⁷⁹ Industrijska proizvodnja počela je stagnirati. U razdoblju od 1960. do 1964. godine industrijska je proizvodnja porasla za 54%, dok je u razdoblju reforme, od 1964. do 1968., porast iznosio svega 18%. Kako se broj zaposlenih nije povećavao, tako je i produktivnost narasla za 18%, čemu je doprinijelo i skraćivanje radnog vremena prelaskom na 42-satni radni tjedan. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 314-316.; „Od 1965. do 1967. godišnja je stopa rasta industrijske proizvodnje pala s 12% na 1%. Stopa rasta prema prethodnoj godini, prikazana lančanim indeksom, iznosila je 1963. godine 116%, 1964. godine 116%, 1965. godine 108%, 1966. godine 105% i 1967. godine 100%“. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 336.

⁸⁰ „Državni investicijski fondovi – savezni, republički i lokalni – prenose se u banke, npr. u Hrvatskoj na Privrednu banku Zagreb, a u Beogradu na savezne banke, tumačeći taj potez legalnim jer da su banke, tobožnjim odvajanjem od države, postale samoupravne organizacije koje će kao i proizvodna poduzeća slobodno poslovati u cijeloj zemlji. Velika izvozno-uvozna poduzeća također ulaze u kategoriju samoupravnih subjekata“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 489.

poduzeća, jedan od glavnih ciljeva gospodarske reforme iz 1965. godine, nije dosljedno izvršena.⁸¹ Na taj je način zadržana stara struktura, samo sa izmijenjenim nositeljima. Velika financijska moć saveznih banaka i velikih izvoznih poduzeća u Beogradu potaknut će političku borbu među republičkim rukovodstvima oko financijskog kapitala, prije svega borbu hrvatskog partijskog i republičkog rukovodstva protiv, kako su ih upravo oni nazivali, „otuđenih centara financijske moći“ i saveznog centra. Upravo je to pitanje neraščišćenog državnog kapitala iz bivših saveznih investicijskih fondova postalo središnjim problemom na čijem je rješavanju hrvatsko političko rukovodstvo kasnije inzistiralo.⁸² Osim toga, gospodarska reforma je zanemarila pitanje deviznog režima, odnosno pitanje raspolaganja zarađenim devizama od strane privrednih organizacija. Naime, na tom polju zadržan je strogo centralistički sustav, što je bilo u suštini suprotnosti s najnovijom orijentacijom jugoslavenskog gospodarstva koje se nastojalo sve više uključiti u svjetsku podjelu rada. Nesređeno pitanje deviznog režima još više dobiva na važnosti kada se u obzir uzme kako su mjere privredne reforme izazvale i veliko odseljavanje građana SR Hrvatske u zapadnoeuropske zemlje. Naime, oni su u Jugoslaviji slali velik broj deviznih doznaka kojima je u konačnici raspolagala centralna vlast. Na taj je način privredna reforma svojom nedosljednošću uvelike utjecala na pojavu hrvatskog nezadovoljstva krajem šezdesetih godina.⁸³

Osim navedenih izmjena u gospodarskom sustavu, koje općenito obilježava svojevrsna liberalizacija, deetatizacija i decentralizacija, uz naglašen zaokret prema većem poštivanju tržišnih mehanizama, i promjene na društveno-političkom planu sredinom šezdesetih godina odražavaju slične tendencije. Drugim riječima, ustrajanje na gospodarskim reformama utjecalo je na pojavu sve otvorenijih sukobljavanja i u državno-partijskom vrhu Jugoslavije, pri čemu

⁸¹ Tako je državni kapital, zapravo, bio formiran kao investicijski fond kojim su raspolagale tri savezne banke. Po novom zakonu iz 1965. godine banke su bile barem nominalno autonomne ekonomske organizacije koje su sada raspolagale društvenim kapitalom namijenjenim investiranju i ekspanziji proizvodnje. Izvori tog financijskog kapitala uključivali su depozite, novac dobiven posuđivanjem, kako u zemlji, tako i u inozemstvu, otplate te zadržane dobiti od odobrenih kredita. Iz toga je proizašla velika i kontroverzna povlastica za tri formalno savezne, a u praksi srbijanske banke u Beogradu – *Investicijsku banku*, *Poljbanku* i *Jugobanku*. Naime, one su upravljale, a potom i 1964. godine naslijedile sredstva bivšeg Općeg investicijskog fonda (OIF). Sada su zadržale navedena sredstva uz nedostatak političkog dogovora o tome kako bi drugačije mogla biti distribuirana i postale daleko financijski najmoćnije i najutjecajnije banke u zemlji. Ukinute su teritorijalne restrikcije za bankovno poslovanje, čime je liberaliziran izbor banke za potencijalne depozitore i zajmoprimce. Država i partija su na različitim razinama zadržale pravo utjecaja na investicije kao i pravo imenovanja direktora banaka osnovanih po republičkom ili saveznom zakonu. SIV je kroz Narodnu banku Jugoslavije ili putem zakonskih akata donesenih u Saveznoj skupštini nastavio utjecati na kreditno-monetarnu politiku. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*, 174-175.; Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, 88-90.

⁸² Savka Dabčević-Kučar pitanje državnog kapitala prenesenog na savezne banke naziva „pravom jabukom razdora između nas i naših protivnika“. Pri tome 'nas' označava hrvatsko partijsko i republičko rukovodstvo krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, dok su 'protivnici' savezni centar i njegov administrativno-birokratski aparat. Dabčević-Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 199., 243.

⁸³ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 349.; Dabčević-Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 14., 23.

se otvarao put svojevrsnoj liberalizaciji društveno-političkog života. Upravo je ta ograničena liberalizacija društveno-političkog života Jugoslavije u drugoj polovici šezdesetih godina omogućila najprije isticanje, a potom i otvorenu raspravu te sukob oko svih gospodarskih pitanja po kojima su hrvatsko republičko i partijsko rukovodstvo vjerovali da je Hrvatska zakinjuta u odnosu na ostale jugoslavenske republike i Jugoslaviju kao cjelinu. Izuzev uskog republičkog-partijskog rukovodstva Hrvatske, u argumentaciju i isticanje hrvatske zapostavljenosti uključila se u ekonomska struka preko sve, uvjetno govoreći, slobodnijih medija.

3. DRUŠTVENO-POLITIČKA PODLOGA HRVATSKOG PROLJEĆA – STAVRANJE PREDUVJETA ZA RAZGOVORE O GOSPODARSTVU

Prije same raščlambe gospodarskih uzroka Hrvatskog proljeća važno je naznačiti ključna kretanja društveno-političkog života šezdesetih u Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj, koja su omogućila da na površinu izbiju i do tada prešućivani gospodarski problemi. Sredinom šezdesetih godina prošlog stoljeća Jugoslaviju je, a samim time i Hrvatsku, zahvatio stanoviti proces liberalizacije na društveno-političkom, gospodarskom i kulturnom polju.⁸⁴ Upravo se u tom desetljeću cijela Jugoslavija, zahvaljujući gospodarskom uzletu s kraja pedesetih godina, svrstala uz bok srednje razvijenih industrijskih zemalja. Od pretežno seljačke zemlje s agrarnom gospodarskom i socijalnom strukturom Jugoslavija se preobrazila u zemlju u kojoj dominiraju industrijska proizvodnja i gradsko stanovništvo. Procesi industrijalizacije i urbanizacije bili su u punom zamahu s tendencijom daljnjeg rasta. Značajno se smanjio i postotak nepismenog stanovništva.⁸⁵ Osobni i društveni standard, unatoč nestabilnosti jugoslavenskog gospodarstva, sve više rastu. Kućanstva su sve bolje opremljena raznim kućanskim uređajima (npr. bijela

⁸⁴ Josip Mihaljević upućuje na to kako je potreban određen oprez prilikom korištenja pojma liberalizacija za društveno-političke i ekonomske promjene u jugoslavenskom, a samim time i hrvatskom društvu tijekom šezdesetih godina. Koncipiravši teorijski sam pojam liberalizacije kao „proces prihvaćanja“ određenih vrijednosti liberalizma Mihaljević ističe kako je njegova upotreba poprilično „neprimjerena“ s obzirom na sve što socijalizam kao zaokruženi društveno-politički i ekonomski sustav predstavlja, a što je komunistička vlast u Jugoslaviji „promovirala“ i provodila u djelo. Bez obzira na to ipak ga u ovom radu, kao i čitav niz drugih autora, rabim u smislu određenog popuštanja strogog nadzora države u mnogim područjima društvenog života, kao i u smislu uklanjanja određenih postojećih ograničenja. Ovdje bih proširio pojam liberalizacija i na svojevrsnu 'društvenu klimu' u kojoj se ljudi osjećaju slobodnijima iskazati vlastito mišljenje, nezadovoljstvo, pa čak i u određenoj mjeri kritizirati vlast. Josip Mihaljević, *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), 33-37.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 379.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 345-353.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 489-503.

⁸⁵ Tako se 1948. godine na razini cijele Jugoslavije 67,2 % stanovništva bavilo poljoprivrednim zanimanjima, dok 1971. godine od poljoprivrede živi svega 38,2 % stanovnika. Na području Hrvatske ta promjena je iznosila smanjenje od 63,2 % na 32,3 % u istom vremenskom razdoblju. Postotak nepismenog stanovništva u cijeloj Jugoslaviji 1971. godine uznosio je 15,1 %, što je značajan pomak u odnosu na 25,4 % nepismenog stanovništva 1948. godine. Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 388-390.

tehnika, radio i TV prijemnici), sve je više osobnih automobila, a jugoslavenski građani sve češće putuju u inozemstvo. Dolazi do pojave sve većeg broja časopisa, tjednika i novina. Drugim riječima sve više jača uloga medija, ne samo kao posrednika između građana i vlasti, već i kao servisa koji artikuliraju i oblikuju stavove određenih skupina. Odnosi postaju puno tolerantniji i na području kulturnog života i stvaralaštva.⁸⁶

Paralelno sa većim otvaranjem Jugoslavije svjetskom tržištu na gospodarskom polju tekao je i proces otvaranja zapadnjačkim utjecajima u kulturi, svakodnevnom životu i navikama. Nakon što je krajem pedesetih godina ukinula vize za strane državljane, Jugoslavija, a najviše Hrvatska, bilježi značajan porast turističkih dolazaka. Strancima je zbog ljetnog turizma posebno zanimljiva bila Hrvatska koja je zaokupljala uvjerljivo najveći dio istočne obale Jadrana. Komunistička je vlast pokraj svih navedenih promjena i transformacija ublažila i represiju nad vlastitim građanima, odnosno smanjeni su, naravno u izuzetno ograničenoj mjeri, progoni političkih neistomišljenika i nadzor nad svim oblicima društveno-političke aktivnosti građana. Unatoč svim manjkavostima proklamiranog sustava radničkog samoupravljanja, odmak od sovjetskog tipa komandne ekonomije i sovjetskog političkog sustava bio je poprilično velik i jasan. Jugoslavenske političke okolnosti bile su u svakom slučaju manje „restriktivne“ od onih koje su vladale u ostalim zemljama komunističkog svijeta. Bez obzira na sve navedeno, važno je naglasiti samo djelomičan jugoslavenski odmak od totalitarnih praksi. Jugoslavija je, unatoč razlici prema ostalim komunističkim zemljama, posebno SSSR-u i zemljama komunističke istočne Europe, ostala poprilično udaljena od demokratskih standarda razvijenog zapada kako na polju društveno-političkih, tako i gospodarskih odnosa.⁸⁷

3.1. KRUPNE POLITIČKE PROMJENE

Sukcesivni pokušaji reforme jugoslavenskog gospodarstva, odnosno otvorenost za barem minimalne promjene na polju gospodarskih odnosa, utjecali su na pojavu raznorodnih i suprotstavljenih shvaćanja u republičkim rukovodstvima i saveznom centru, ali i unutar republičkih partijskih organizacija i samog SKJ. Sukob reformski orijentiranih političara i onih koji se zalagali za obustavu mjera privredne reforme sve je više blokirao započet proces

⁸⁶ Mihaljević, *Komunizam i čovjek*, 37-39.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 385-391.; „Jugoslavija je, bez obzira na periodične oscilacije, od 1960. do 1972. doživljavala značajan prosperitet, kako u pogledu privrednog rasta i podizanju društvenog standarda, tako i u prodoru i širenju novih demokratskih samoupravnih odnosa“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 24.

⁸⁷ Mihaljević, *Komunizam i čovjek*, 40-45.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 435-437.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 312-326.; Benson, *Yugoslavia: A Concise History*, 112-116.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 94-105.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 28.

promjena. Riječ je, zapravo, o podjeli čije se postojanje manifestiralo još za vrijeme provođenja gospodarske reforme 1961. godine. Kako bi se mjere gospodarske reforme iz 1965. godine dosljednije počele primjenjivati u praksi Josip Broz Tito odlučuje se u potpunosti prikloniti reformskoj struji s njezinim nastojanjima za što većom decentralizacijom i deetatizacijom gospodarskog sustava i njegovu što većem okretanju prema svjetskom tržištu i tržišnim principima. Međutim, preduvjet nastavka promjena na gospodarskom planu bio je politički obračun s predstavnicima centralističko-unitarističke ideologije čija je vanjska manifestacija bilo uklanjanje Aleksandra Rankovića, dotadašnjeg potpredsjednika SFRJ i čelnog čovjeka jugoslavenskog represivnog aparata, sa političke scene u srpnju 1966. godine. Naime, kao organizacijski tajnik SKJ Ranković je imao ključnu ulogu u rješavanju kadrovskih pitanja unutar partije. Osim toga, kao prvi čovjek jugoslavenskog represivnog aparata u svojoj je osobi koncentrirao golemu političku moć koja je mogla ugroziti čak i samoga Tita, za čijega je nasljednika slovio još od kraja Drugog svjetskog rata. Predstavljajući najmoćniju osobu među skupinom „centralista“ i „dogmatika“, njegovo se uklanjanje iz političkog života, sasvim razumljivo, činilo logičnim i sa stajališta daljnjeg nastavka gospodarske reforme, ali i sa stajališta Titove osobne borbe za osiguranje doživotne političke moći. Interesi dviju strana, zagovornika reforme i Tita, nakratko su se poklopili. U onom trenutku kada mu to više ne bude bilo politički oportuno on će otkazati podršku reformistima, prije svega hrvatskom partijskom i republičkom rukovodstvu, te tako u potpunosti zaustaviti proces decentralizacije i deetatizacije jugoslavenskog gospodarstva. Ubrzo nakon smjene Aleksandra Rankovića provedena je u listopadu 1966. godine i reorganizacija u SKJ unutar kojega na neke od najodgovornijih funkcija dolaze mlađi političari, puno manje opterećeni dogmatskim shvaćanjima. Upravo u tom trenutku sve veću ulogu u artikuliranju hrvatskog nezadovoljstva postojećim gospodarskim stanjem dobivaju Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo i Pero Pirker, budući glavni protagonisti Hrvatskog proljeća.⁸⁸

3.2. OTVARANJE BITNIH PITANJA

Nakon opoziva Aleksandra Rankovića osjeća se popuštanje dotadašnjih stega u jugoslavenskom društvu i gospodarstvu, što se očituje ponajviše u većoj otvorenosti i slobodi

⁸⁸ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 320-323.; *Isti, Hrvatska moderna povijest*, 489-503.; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, 27-28.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 350-353.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 360-369.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, 172-179.; Savka Dabčević-Kučar piše kako je Aleksandar Ranković bio „inkarnacija policijske svesti, kao i to da je u političkim raspravama bio vrlo dogmatičan“. Dabčević-Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 83.; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 81-84.; Benson, *Yugoslavia: A Concise History*, 109-110.

kojom se pokreću i otvaraju tzv. osjetljiva pitanja. To je, dakako, i dalje bilo u okviru zadanih granica, ali one su ponešto proširene.⁸⁹ Savka Dabčević-Kučar, tada na funkciji predsjednice Izvršnog vijeća Sabora SRH, ističe kako Hrvatska svesrdno podržava gospodarsku reformu i traži obustavljanje nepokrivenih investicija koje daje federacija preko formalno saveznih banaka. Čak je i Jakov Blažević, tada predsjednik Sabora SRH i osoba koju se često, ne bez razloga, optuživalo da je zagovornik jugoslavenske unitarističke ideologije, prozivao saveznu vladu za „ugrožavanje koncepcije privredne reforme“. Općenitom pritisku na savezne organe pridružio se i Vladimir Bakarić, najutjecajnija osoba među hrvatskim komunistima, koji zahtjeva da se riješi problem „zajedničkog kolača“, tj. državnog kapitala u savezним bankama.⁹⁰

Zalažući se za potpunu ravnopravnost hrvatskog i srpskog jezika, kao i za pravo da Hrvati svoj jezik nazivaju svojim nacionalnim imenom, prvi su, van hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva, istupili hrvatski književnici, jezikoslovci i intelektualci objavljivanjem *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 17. ožujka 1967. u zagrebačkom *Telegramu*. Deklaracija je ocijenjena kao nacionalistička i šovinistička, a napade na nju predvodio je Miloš Žanko, član CK SKH i potpredsjednik Savezne skupštine SFRJ.⁹¹ Međutim, jednom pokrenut proces polagane liberalizacije bilo je teško zaustaviti. Sve se otvorenije postavljaju pitanja neravnomyernog gospodarskog razvoja pojedinih jugoslavenskih republika. Hrvatsko političko rukovodstvo otvorilo je problem prelijevanja dohotka iz razvijenih, prije svega Hrvatske i Slovenije, u nerazvijene republike. Sve su češći zahtjevi za redefiniranjem uloge države i drugih centara „otuđene financijske moći“ u ukupnom gospodarstvu.⁹²

Gospodarska reforma 1965. godine učinila je beogradske savezne banke glavnim nositeljima investicija, a hrvatsko vodstvo upozorava kako time nije izvršena decentralizacija saveznog kapitala, već kako je on ostao koncentriran u saveznom centru. Još otvoreniji zahtjev

⁸⁹ Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 84.; Pola godine nakon smjene Aleksandra Rankovića Predsjedništvo SKJ ustvrđuje kako je došlo do „snažnog bujanja demokratizma u čitavom društvu“ što se najjasnije očitovao u „sve otvorenijoj i nesputanoj kritici. (...) Građani su se osjećali slobodnije, rasprave među ljudima - od onih kavanskih do vrlo trezvenih i ozbiljnih u institucijama - bile su sve otvorenije“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 511, 514.

⁹⁰ Jakov Blažević osuđuje tezu, koju su uporno ponavljali savezni organi, kako je izvršena raspodjela nacionalnog dohotka u omjeru 70:30 u korist gospodarstva, navodeći da banke, a ne poduzeća drže 80 % investicija, a od toga samo Jugoslavenska investicijska banka u Beogradu raspolaže s 50 % kapitala. Ovo ističem kao primjer jer je, kako je gore spomenuto, Blažević bio političar često optuživan za unitarizam, a sve kako bih prikazao široki konsenzus o gospodarskim pitanjima koji je tada vladao u Hrvatskoj. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 510-511.

⁹¹ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 404.-405.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 513-518.

⁹² Dabčević-Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 241-242.

za redefiniranjem položaja hrvatskog gospodarstva uslijedio je u svibnju 1968. na savjetovanju općinskih sekretara Hrvatske u CK SKH. Hrvatsko partijsko i republičko rukovodstvo otvoreno je pred javnost izašlo sa svojim političkim i ekonomskim zahtjevima koji su se mogli svesti pod zahtjev za „čistim računima“, jednu od najčešće korištenih parola tijekom Hrvatskog proljeća. Zahtijevalo se ekonomsko razvlašćivanje federacije i dosljednija implementacija tržišnih mehanizama.⁹³ U skladu s općenitim procesom liberalizacije pokrenuta je „akcija za mobilizaciju javnog mišljenja za podršku političkim i ekonomskim zahtjevima rukovodstva. Tisak, radio, televizija, časopisi itd. uključili su se u političku kampanju na platformi koju je razradio operativni dio rukovodstva“.⁹⁴

Događaj za koji se većina autora i samih sudionika slaže kako označava formalni početak Hrvatskog proljeća svakako je X. sjednica CK SKH održana od 15. do 17. siječnja 1970. u Zagrebu. Tada je, suprotno dotadašnjoj praksi napadanja isključivo hrvatskog nacionalizma, po prvi puta jače kritiziran jugoslavenski unitarizam, između ostaloga i na gospodarskom planu. Naime, kao specifičan vid ideologije jugoslavenskog unitarizma posebno je negativnim okarakterizirana u osnovi zadržana birokratsko-centralistička praksa upravljanja gospodarstvom.⁹⁵ Savka Dabčević-Kučar, sada na funkciji predsjednice CK SKH, na navedenoj je sjednici održala uvodni referat koji je prihvaćen kao politička platforma daljnjih istupa hrvatskog rukovodstva. Ponovno su posebno apostrofirana pitanja državnog kapitala, većeg sudjelovanja proizvođača u raspodjeli nacionalnog dohotka, sustav proširene reprodukcije i devizni sustav.⁹⁶ Put otvaranju bitnih gospodarskih pitanja koja su, između ostaloga, dovela do

⁹³ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 381.; „Zahtjev za 'čistim računima' (...) je bio samo pokušaj napuštanja politike trošenja bez obzira na zarađeno“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 36.; Hrvatskoj se u nastojanju za temeljitim redefiniranjem gospodarskih odnosa u SFRJ priključila i Slovenija. Naime, prilikom raspodjele sredstava međunarodnog zajma za gradnju cesta u Jugoslaviji došlo je do zaoštrenih odnosa slovenskog vodstva i saveznog centra koji je odlučio da se sredstva međunarodnog zajma dodjele Vojvodini za cestu Novi Sad – Beograd, a ne Sloveniji kao što je bilo predviđeno. Ta tzv. cestovna afera pokrenula je lavinu drugih pitanja kao što su odnos razvijenih i nerazvijenih republika, pitanje saveznog, tj. državnog kapitala i proširene reprodukcije. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 359-360.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 360-361.

⁹⁴ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 523.; Miko Tripalo navedeni proces naziva „aktivizacijom radnih ljudi u političkom životu“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 35.; Benson, *Yugoslavia: A Concise History*, 116.; Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 248-250.

⁹⁵ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 382.; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 362.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 382.; Dabčević-Kučar, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 74.; Prema Miki Tripalu osnovne karakteristike politike rukovodstva SKH izražene na toj sjednici bile su „dosljedno razvijanje samoupravljanja, prije svega kroz jačanje njegove materijalne osnove, decentralizacija dohotka i njegova raspodjela od strane neposrednih proizvođača te uspostavljanje čistih računa među republikama“. O samoj važnosti sjednice dovoljno govori i razmišljanje Mike Tripala koji ju je okarakterizirao kao „povijesni preokret u držanju hrvatskih komunista“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 132.; „Sa X. sjednicom CK SKH počelo je doba našeg novog, nacionalnog poleta, doba u kojem smo s ponosom govorili o općoj podršci naroda – radnika, seljaka, inteligencije – politici SK Hrvatske, njenim ciljevima i njejoj praksi“. „Dramatičan trenutak Hrvatske“, *Hrvatski tjednik*, 30. VII. 1971., 1.

⁹⁶ Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 366.

osjećaja hrvatske neravnopravnosti i zapostavljenosti, a u krajnjoj mjeri i iskorištavanja, bio je sada potpuno otvoren. Hrvatsko političko rukovodstvo moglo se, uz značajnu potporu javnosti, okrenuti dosljednijem zahtijevanju redefiniranja gospodarskog položaja SRH u SFRJ. Naime, činjenica kako je navedena partijska sjednica bila prva partijska sjednica u Jugoslaviji emitirana putem izravnog televizijskog prijenosa dovoljno govori o tome koliko je hrvatsko republičko-partijsko rukovodstvo svoje stavove nastojalo približiti široj javnosti i pridobiti ju za ostvarenje svojih ciljeva. Važno je još jednom napomenuti kako je to, prije svega, bila borba dijela vodstva hrvatskih komunista za veću gospodarsku samostalnost SR Hrvatske, a ne pobuna protiv socijalizma kao društveno-političkog i gospodarskog sustava u SFRJ. Socijalizam kao društveno-ekonomski i politički sustav u nijednom trenutku nije doveden u pitanje, kako od strane hrvatskog političkog vodstva, tako i od strane tiska. Dapače, konstantno je isticano kako se samo dosljednim provođenjem socijalističke prakse i radničkog samoupravljanja Hrvatska može izboriti za povoljniji gospodarski položaj.⁹⁷

Dakle, osnovne postavke političke platforme hrvatskog republičkog i partijskog rukovodstva svodile su se na nekoliko temeljnih zahtjeva. To je prije svega bilo razvijanje samoupravljanja kroz jačanje njegove materijalne osnove, što bi podrazumijevalo manje zahvaćanje države u dohodak pojedinih privrednih organizacija. Osim toga, pod jačanjem materijalne baze samoupravljanja podrazumijevalo se i ovladavanje proširenom reprodukcijom od samih privrednih poduzeća, ili ondašnjim marksističkim rječnikom govoreći, od strane neposrednih proizvođača. Uslijedila je i žestoka kritika postojećeg deviznog sustava. Otvoreno je i pitanje masovnog iseljavanja građana SR Hrvatske, kao i Hrvata općenito, u zapadnoeuropske zemlje. Stvorena je konstruktivna i kritička atmosfera u kojoj su, kako hrvatsko političko rukovodstvo, tako i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, ali i cjelokupna hrvatska javnost, razotkrivali i detaljno analizirali sve bitne gospodarske probleme Hrvatske u Jugoslaviji.⁹⁸

⁹⁷ O tome više u nastavku teksta. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 382.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 131-140.; Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 365-368.; „Tko i malo pozna političke prilike u Hrvatskoj lako se može uvjeriti u socijalističku samoupravnu orijentaciju te da ogromnoj većini naroda i ne pada na pamet da bi bilo koji drugi put bio moguć ili prihvatljiv, osim puta samoupravnog socijalizma“. Vladimir Veselica, „Hrvatska Država“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 5.

⁹⁸ Dabčević-Kučar, '71. Hrvatski snovi i stvarnost, 269-270.; Vladimir Veselica navedeno formulira kao nužnost „da odluke o alokaciji društvenih sredstava reprodukcije donosi samoupravna i samoupravljačka privreda, da se razbiju otuđeni centri gospodarsko-financijske moći, da se likvidiraju privilegirani položaji u sustavu na temelju kojih se stječe dohodak koji nije rezultat jedinstvenih uvjeta privređivanja i raspodjele prema radu“. Veselica, „Hrvatska država“, 5.; „U tim uvjetima (...) 1971. došlo je do jedne, i za mene, iznenađujuće pojave: široko aktiviranje svih slojeva stanovništva u političkom životu. Ono nije više bilo spremno da samo sluša mudre govore i savjete rukovodilaca, nego je i samo htjelo na neki način sudjelovati u političkom životu, baš onako kako je bilo proklamirano u Programu SKJ“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 24.

4. POTREBNO JE „JAČATI MATERIJALNU BAZU SAMOUPRAVLJANJA“⁹⁹

Do sada sam u radu istaknuo kako je jedna od najdistinktivnijih posebnosti jugoslavenskog socijalizma bio koncept radničkog samoupravljanja. Ono je u praksi trebalo oživotvoriti ideju o tome kako bi oni koji rade trebali upravljati društvom. Drugim riječima, „temeljna ideja samoupravljanja jest da su radnici, zapravo svi zaposleni, ti koji odlučuju o rezultatima svoga rada“.¹⁰⁰ S vremenom je samoupravljanje postalo jednom od najvažnijih idejnih odrednica cjelokupnog društveno-političkog i, što je još važnije, gospodarskog života u SFRJ. Međutim, ideja radničkog samoupravljanja našla se u izravnoj koliziji sa stanjem nastalim nakon gospodarske reforme 1965. godine, a koja je smjerala upravo, barem nominalno, dokinuću postojećeg raskoraka između teorije samoupravljanja i prakse provođenja istog. Naime, većinu dobiti privrednih organizacija zahvaćala je centralna država putem sustava poreza i doprinosa, a osim toga glavnim nositeljima gospodarskih investicija su, umjesto državnih organa, postale savezne banke u Beogradu.¹⁰¹ Bez obzira na navedeno, savezna je država i dalje imala mogućnost neposrednog investiranja u gospodarske projekte zadržavajući pritom vrlo bitnu ulogu u sustavu proširene reprodukcije. Osim saveznih banaka, važnim nositeljem financijskog kapitala postala su i beogradska vanjskotrgovinska poduzeća, tzv. reeksporteri, koja su zahvaljujući svojem monopolističkom položaju uspjela prikupiti velika financijska sredstva. Drugim riječima, financijski je kapital ostao čvrsto koncentriran u saveznom centru onemogućujući osnovnim gospodarskim subjektima, tj. privrednim poduzećima, raspolaganje prijeko potrebnim novcem za širenje proizvodnje i modernizaciju.¹⁰²

⁹⁹ Naslov ovog poglavlja temelji se na jednoj o najkorištenijih parola Hrvatskog proljeća, a koja uz parolu „za čiste račune“, izražava bit gospodarskih suprotstavljanja i onodobnih hrvatskih zahtjeva u SFRJ. Savka Dabčević-Kučar ističe kako je preko „pokretanja pitanja čistih računa, tj. državnog kapitala, (...) bilo pokrenuto pitanje svojevrstne 'higijene', nužne u toj višenacionalnoj zajednici“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 186.; Primjer isticanja parole vidi u: Dragomir Vojnić, „Tržište kapitala ili samoupravno financijsko tržište?“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 2. VIII. 1971., 5.

¹⁰⁰ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 286.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 7.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 472.

¹⁰¹ Problematiku gospodarskih investicija, tj. bivšeg državnog kapitala, prepoznaje i Marko Veselica u *Hrvatskom tjedniku*. „Jedna od najvećih deformacija koja se dogodila u periodu nakon privredne reforme jest fenomen državnog kapitala koji se je počeo koncentrirati u trima saveznom bankama (Jugoslavenska investicijska banka, Jugoslavenska banka za vanjsku trgovinu i Jugoslavenska poljoprivredna banka), i na temelju zakona što ih je donijela federacija, kojima su obveze federacije i sredstva Općeg investicijskog fonda prenesena na te banke“. Marko Veselica, „Socijalno gospodarski razvitak od reforme 1965. do pojave amandmana“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. VII. 1971., 7.

¹⁰² „Deetatizacija raspolaganja i odlučivanja o novcu za ulaganje u proizvodnju i poslovanje trebala je osigurati nagli proces transformacije neposrednih proizvođača u osnovne nosioce reprodukcije. No, istodobno s likvidacijom državnih investicijskih fondova i državnog odlučivanja o investicijama u gospodarstvu otpočeo je i proces stvaranja središta financijske moći izvan neposredne proizvodnje, kojima je osnova bila upravo kapital rasformiranih državnih investicijskih fondova, koncentrirana sredstva federacije i raznih saveznih fondova u saveznom bankama“. Hrvoje Šošić, „Tri originarna prava samoupravljača“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 1. X. 1971., 8.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 345.

U skladu s time, za vrijeme trajanja Hrvatskog proljeća na mnogobrojnim se javnim skupovima, partijskim i državnim sjednicama često moglo čuti, a u člancima *Hrvatskog tjednika* i *Hrvatskog gospodarskog glasnika* i pročitati, zahtjeve hrvatskog rukovodstva i ekonomista za „jačanjem materijalne baze samoupravljanja“.¹⁰³ Međutim, što se krilo iza navedene parole, odnosno što se njome pokušavalo izraziti? Kako bih došao do odgovora na ovo pitanje svrsishodno je poći od analize sveopćeg prihvaćanja samoupravnog socijalizma kao cjelovitog socioekonomskog sustava od strane ondašnjeg hrvatskog političkog rukovodstva i ekonomista koji pišu u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*.

Koliko je sam koncept samoupravnog socijalizma bio duboko ukorijenjen u shvaćanjima onodobnih političara i ekonomista te koliko se na njega računalo kao na jedino sredstvo pomoću kojega SR Hrvatska može ostvariti povoljniji gospodarski položaj u SFRJ svjedoči i samoproklamirana zadaća *Hrvatskog tjednika* da „dade svoj prilog pobjedi samoupravnog socijalizma kao jedinom putu oživotvorenja hrvatske državnosti i učvršćenja politike nesvrstane SFRJ“.¹⁰⁴ U uvodniku drugoga broja *Hrvatskog gospodarskog glasnika* uredništvo istoga ističe kako je svako poboljšanje hrvatskog gospodarskog položaja unutar Jugoslavije moguće samo na „temeljima samoupravnog i ravnopravnog Titovog socijalizma“.¹⁰⁵ Navedeno je bilo u potpunom skladu sa stavovima Savke Dabčević-Kučar, poslije Bakarića prve osobe hrvatskih komunista, koja navodi kako se ondašnje hrvatsko političko rukovodstvo u potpunosti odlučivalo za „socijalizam, tj. za društveno vlasništvo kao

¹⁰³ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 37-38.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 18.; Jure Sarić, „Prekretnice u gospodarsko-političkom sustavu“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 5. VII. 1971., 18.; Mirko Mađor navodi kako je čak i za Savez omladine Hrvatske, jednu od transmisijskih organizacija SKH, glavni zadatak „bitka za materijalizaciju samoupravljanja, što znači protiv otuđenja viška rada“, neovisno o tome čini li to „država ili birokracija (...) u radnoj organizaciji ili vješti tehnomenadžeri u bankama i reeksporterima“. Mirko Mađor, „Preobrazba Hrvatske – zadatak mladih“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 5. VII. 1971., 23.; Vojnić, „Tržište kapitala ili samoupravno financijsko tržište?“, 4.

¹⁰⁴ „Proslov“, *Hrvatski tjednik*, 16. IV. 1971., 1.; Braneći se od optužbi dijela političkog vrha SFRJ za nacionalizam, šovinizam i separatizam *Hrvatski tjednik* u svojem sedmom broju na naslovnoj stranici donosi priopćenje Izvršnog odbora Matice hrvatske u kojemu stoji kako će Matica hrvatska, a samim time i *Hrvatski tjednik* koji izlazi u njenoj nakladi, i dalje čvrsto stajati „na načelima samoupravnog socijalizma“. „Protiv insinucija – Izjava Izvršnog odbora Matice hrvatske“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 28. V. 1971., 1.; O tome svjedoči i stav hrvatskog ekonomista Šime Đodana, autora mnogobrojnih članaka u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, koji o potrebi zadovoljenja hrvatskih gospodarskih interesa gotovo uvijek govori kroz prizmu koncepta radničkog samoupravljanja. Osim toga, Đodan na izravno pitanje je li protivnik samoupravnog socijalizma, u svojem intervjuu za *Hrvatski tjednik*, ističe kako zapravo „brani samoupravni socijalizam kao konzistentan društveno-gospodarski model“ jer misli kako se „samo u uvjetima demokratskog samoupravnog socijalizma može optimalno organizirati naše gospodarstvo“. „Kritička sinteza gospodarske znanosti u socijalizmu – Razgovor sa Šimom Đodanom“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. VII. 1971., 6.; Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918.-1919.*, 235.-236.

¹⁰⁵ Uredništvo su, između ostalih, činili ekonomisti Vladimir Veselica kao glavni i odgovorni urednik i Ante Glibota kao tajnik uredništva. „Pokret kao garancija: 'HGG' – dio narodnog socijalističkog pokreta Hrvatske“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 4.

alternativu kapitalizmu“.¹⁰⁶ Miko Tripalo, tijekom 1971. godine član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, u svojem intervjuu *Hrvatskom gospodarskom glasniku* u lipnju 1971. godine ističe kako se cjelokupna jugoslavenska politika, pa tako i ona gospodarska, „mora graditi na samoupravljačkoj strukturi“, pri čemu se, a što je od osobite važnosti za prikazivanje podudarnosti stavova hrvatskog političkog vodstva i tiska, pohvalno izjašnjava o *Hrvatskom gospodarskom glasniku* navodeći kako vjeruje da će navedeni list biti „vjerodostojna i principijelna tribina“ hrvatskih gospodarskih interesa.¹⁰⁷ Kao potkrjepu dugoročne orijentacije hrvatskog političkog rukovodstva za decentralizaciju i deetatizaciju jugoslavenskog gospodarstva istaknimo još kako Tripalo navodi da je hrvatski politički vrh još na VIII. kongresu SKJ, održanom 1964. godine u Beogradu, zahtijevao „jačanje materijalne osnove samoupravljanja, a ne jačanje etatističkih i centralističkih odnosa u društvu“.¹⁰⁸ Ovdje bih želio ukazati na još jedan vrlo bitan fenomen koji je izravno povezan sa pisanjem onodobnog tiska. Naime, spomenuti intervju Mike Tripala za *Hrvatski gospodarski glasnik* najzornije svjedoči o prethodno spomenutoj promijenjenoj ulozi medija u tadašnjem jugoslavenskom, odnosno hrvatskom društvu. Sama činjenica da se jedan visoko pozicionirani partijski dužnosnik odaziva pozivu tiskovnog medija i argumentirano objašnjava stajališta hrvatskog političkog rukovodstva o gospodarskim problemima u SFRJ dovoljno govori o položaju koji su mediji u tom trenutku imali tadašnjem društvu.¹⁰⁹

Iz analiziranoga proizlazi kako upravo u tom kontekstu treba promatrati onodobne hrvatske zahtjeve za jačanjem samoupravljanja koji se, kako je navedeno, kreću unutar strogo zadanih okvira socijalističkog sustava.¹¹⁰ Unutar tako određenih granica javljaju se hrvatski zahtjevi za decentralizaciju, u smislu prenošenja financijskih sredstava sa saveznih banaka na republičke banke, kao i deetatizaciju koja bi podrazumijevala smanjenje centralno-

¹⁰⁶ „U društvenom vlasništvu, kao alternativni privatnom vlasništvu (...) i mi smo tada gledali mogućnost prevladavanja eksploatacije, nepravda, življenja na račun drugih itd. (...) Međutim, to društveno vlasništvo iznutra razgrađivali zahtjevima za samoupravljanjem (...) te za jačanjem ekonomskih tržišnih zakonitosti i uloge tržišta“. Ona također ističe kako je polazište onodobnog hrvatskog političkog vodstva bila „marksistička teorija i postojanje socijalizma“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 188, 210.

¹⁰⁷ „Hrvatska na pragu punog prosperiteta – Intervju Mike Tripala *Hrvatskom gospodarskom glasniku*“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 21. VI. 1971., 8-9.; Kao još jedan ilustrativan primjer podrške koju je hrvatsko partijsko i republičko rukovodstvo davalo *Hrvatskom gospodarskom glasniku* i stavovima iznesenim u njemu navodim i sastanak redakcije HGG-a s Dragutinom Haramijom, tada predsjednikom Izvršnog vijeća Sabora SRH, koji se održao 18. svibnja 1971. godine. Pri tome Haramija izražava „moralnu i političku podršku orijentaciji lista“. Članak je nepotpisan i nije naslovljen, a oblikovan je u formi kraće obavijesti. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 5.

¹⁰⁸ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 44.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 469-470.

¹⁰⁹ Vidi: Mihaljević, *Komunizam i čovjek*, 505-507.

¹¹⁰ Jure Bilić, 1971. član IK CK CKH i političar koji se kasnije, nakon sloma Hrvatskog proljeća, istaknuo kritiziranjem većine ondašnjeg vodstva SKH, smatra kako se ondašnje hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo „uglavnom nije odreklo socijalizma“. Bilić, '71 *koja je to godina*, 180.

administrativnog zahvaćanja dobiti od strane savezne države, a o čemu ću više reći u nastavku poglavlja. Savka Dabčević-Kučar navodi kako „su s jedne strane bili pristaše državnog socijalizma“, dok je s druge strane bilo hrvatsko političko rukovodstvo, zajedno s ekonomistima u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, koje je nastojalo „omekšati taj dogmatizam“ i u jugoslavensko gospodarstvo „unijeti elemente tržišnog gospodarstva“. Ona je decentralizaciju razumijevala kao proces prenošenja ovlasti i financijskih sredstava „s države na tvornice“ i istovremeno „sa saveznog centra na republike“.¹¹¹ Gotovo na identičan način decentralizaciju je doživljavao i Hrvoje Šošić koji u *Hrvatskom tjedniku* ističe kako iz same prirode koncepta samoupravljanja proizlazi pravo privrednih organizacija da samostalno raspoložu vlastitim dohotkom, a pojedine republike vlastitim akumuliranim kapitalom.¹¹²

Dakle, iz navedenoga proizlazi kako su se stavovi hrvatskog političkog vodstva i onodobnih istaknutih ekonomista u ovdje analiziranom tisku, a koji su se ticali poboljšanja hrvatskog gospodarskog položaja unutar SFRJ, kretali u istim okvirima koje je strogo definirao postojeći socijalistički sustav. Pri tome uopće nije dovedeno u pitanje društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i koncept radničkog samoupravljanja, odnosno socijalizam kao društveno-ekonomski sustav. Naime, upravo je koncept radničkog samoupravljanja, koji u svojoj utopijskoj teoretskoj osnovi smjera razgradnji centraliziranog odlučivanja o bitnim ekonomskim pitanjima i raspolaganja financijskim sredstvima, hrvatskom partijsko-republičkom vodstvu predstavljao jedino dostupno oruđe za borbu protiv centralizacije i etatizacije na gospodarskom polju.¹¹³ Stoga je potpuno razumljivo zašto ga hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i tisak obilato koriste za argumentiranje vlastitih zahtjeva za redefiniranje gospodarskog položaja Hrvatske u Jugoslaviji.

4.1. BIT HRVATSKIH ZAHTJEVA

Hrvatski zahtjevi za decentralizacijom i deetatizacijom financijskog kapitala bili su dijelom osnovnog sukoba dviju različitih koncepcija daljnjeg gospodarskog razvoja SFRJ, odnosno sukoba između etatizma i samoupravljanja. Bio je to, ondašnjim rječnikom govoreći, sukob „između demokratskih socijalističkih ideja i dogmatizma“.¹¹⁴ Kada se hrvatsko partijsko

¹¹¹ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 209.

¹¹² Šošić, „Tri originarna prava samoupravljača“, 8.

¹¹³ Svoj pogled na koncept radničkog i društvenog samoupravljanja kao u osnovi utopijski projekt temeljim na analizi Josipa Županova koji u istome nalazi nekoliko konstrukcijskih pogrešaka sa sociološkog stajališta, a čija elaboracija izlazi iz okvira ovoga rada. Vidi: Josip Županov, „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“, *Politička misao* 26, br. 4 (1989): 21-36.; Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 15. X. 1971., 4-5.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 33-35.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 204.

¹¹⁴ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 29.

rukovodstvo i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* zalažu za jačanje samoupravnog socijalizma to treba shvatiti kao zalaganje za veću samostalnost pojedinih privrednih poduzeća kojima bi, prema njihovim zahtjevima, trebalo ostajati više financijskih sredstava za samostalno raspolaganje, daljnje ulaganje i raspodjelu, što na osobne dohotke, odnosno plaće radnika, što na društveni standard, odnosno izgradnju, primjerice, dječjih vrtića, škola, bolnica i ostalih društvenih sadržaja. To potvrđuje i Savka Dabčević Kučar navodeći kako je hrvatsko rukovodstvo pod parolom „veća prava radnicima u reprodukciji“ zapravo zahtijevalo veće osamostaljivanje poduzeća od države, pri čemu bi do izražaja došla ekonomska učinkovitost. Iste zahtjeve iznosi i onodobni tisak stajući tako čvrsto uz bok hrvatskog političkog vodstva. Tako, primjerice, Vladimir Veselica u *Hrvatskom gospodarskom glasniku* ističe kako je nužno da privredna poduzeća, odnosno promatrajući kroz koncept samoupravljanja zaposlenici tih poduzeća, sama donose ključne odluke o alokaciji financijskih sredstava bez tutorstva savezne države i njene administracije.¹¹⁵

Općenito govoreći, samoupravljanje u specifičnim hrvatskim i jugoslavenskim gospodarskim prilikama treba shvatiti kao pravo samostalnog raspolaganja dohotkom određenog privrednog poduzeća, podrazumijevajući pri tome ulaganja u daljnje povećanje proizvodnje, modernizaciju i povećanje osobnih dohodaka, što bi ga sasvim sigurno učinilo puno samostalnijim u odnosu na saveznu i republičku birokraciju, ali i u odnosu na savezne banke i vanjskotrgovinska poduzeća, tzv. reeksportere, koji su također raspolagali velikim financijskim sredstvima. Tim dohotkom bi, u skladu s ideologijom samoupravljanja, raspolagao radni kolektiv neposredno putem svojevrsnog referenduma ili posredno preko izabranih radničkih savjeta i njihovih upravnih odbora.¹¹⁶

¹¹⁵ Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 116.; Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, 5.; Vidi također i: Marko Veselica, „Hrvatska gospodarska strategija“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 20-22.

¹¹⁶ O načinu na koji je funkcioniralo samoupravljanje i problemima s kojima se susretalo vidi zanimljiv *case study* Igora Stanića. Ovdje je još jednom važno istaknuti ogroman raskorak između teorije samoupravljanja i njegovog stvarnog provođenja u praksi, što se u navedenom radu detaljno raščlanjuje. Radnički su savjeti odlučivali, u onim trenucima kada su zaista o nečemu i odlučivali, mahom o nebitnim stvarima za funkcioniranje poduzeća. Znale su se voditi dugotrajne i mukotrpane rasprave o kojima, što nije bio rijedak slučaj, većina okupljenih nije posjedovala potrebno znanje. Igor Stanić, „Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961. – 1968. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2014., 453.-474; Osim navedenoga, radnički su savjeti vrlo često bili organi koji su samo „potpisivali“ odluke koje bi prethodno donijeli glavni direktor i upravni odbor nekog poduzeća, postajući tako „slijepo oruđe u njihovim rukama“. Kada takvoj „važnoj“ ulozi radničkih savjeta prisporimo vrlo čestu nekompetentnost i partijsku podobnost poslovnih organa poduzeća slika jaza između teorije i prakse samoupravnog socijalizma postaje puno jasnija. Ivan Cerovac, „Tragom anonimnog pisma – Istina o 'Industrogradnji'“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 9. VII. 1971., 7.; Ivan Vitez, „Naobrazba ekonomskih kadrova mora se prilagoditi potrebama samoupravnog društveno-gospodarskog uređenja“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 18. VI. 1971., 7.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 44.

Kao žarišta hrvatskog nezadovoljstva možemo istaknuti pitanje saveznih banaka i velikih vanjskotrgovinskih poduzeća, zatim pitanje tzv. izvanproračunske bilance federacije te iz nje izvedeno pitanje financiranja bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja unutar SFRJ. Tako se iza jedne od najkorištenijih parola hrvatskog rukovodstva, a koja kaže kako treba „jačati materijalnu osnovu samoupravljanja“, ne krije ništa drugo do zahtjev za većom poslovnom i financijskom samostalnošću pojedinih poduzeća i želja da njihovi radni kolektivi zadrže više financijskih sredstava s kojima bi u konačnici mogli raspolagati. Pri tome se pod samoupravljanjem razumijeva veća samostalnost poduzeća u odlučivanju, a pod materijalnom bazom sredstva kojima bi poduzeće trebala raspolagati.¹¹⁷ To je, dakako, u potpunom skladu s općenitim hrvatskim zahtjevima za decentralizacijom, deetatizacijom i slabljenjem birokracije, odnosno zahtjevima za razvlašćivanje saveznih banaka i vanjskotrgovinskih organizacija.

Uzmemo li u obzir kako je radničko samoupravljanje, barem nominalno, bilo jednom od idejnih osnova na kojima je trebao počivati gospodarski sustav SFRJ, možemo ustvrditi kako je upravo nefunkcioniranje istog još jedan od glavnih uzroka hrvatskog nezadovoljstva, a iz kojega se zapravo izvode svi ostali prethodno navedeni. Umjesto da kroz unapređivanje samoupravljanja jača samostalnost pojedinih poduzeća, koja bi se sve više trebala ponašati u skladu za zakonima tržišta, u praksi se događalo upravo suprotno, savezna i republička birokracija postajala je sve moćnija i utjecajnija, onemogućavajući na taj način daljnji razvoj onih privrednih subjekata koji su ostvarivali dobit i zaista privređivali. U tom kontekstu Miko Tripalo navodi primjer kemijske industrije Zagreba, koju je činilo 12 poduzeća i koja je poslovala s najvećim dobitima, a vršila je raspodjelu svojega neto proizvoda 1961. godine u omjer 67,7 % prema 32,3 % u korist društvene zajednice, odnosno društvenog standarda. Pojednostavljeno govoreći, to bi značilo kako je manje od trećine ukupnog prihoda tih poduzeća istima ostajalo za samostalno raspolaganje, odnosno, koristeći se marksističkom terminologijom, bio im je oduziman višak rada. Slijedeće, 1962. godine, taj se omjer još više pogoršao na štetu radnih organizacija (71,2 % naprema 28,8 %).¹¹⁸

¹¹⁷ Navedenu potrebu Hrvoje Šošić vrlo jednostavno formulira kao nužnost da se „gospodarskim organizacijama ostavi više novca da bi mogle graditi i zapošljavati“. Šošić, „Istina o hrvatskom gospodarstvu“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 1.

¹¹⁸ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 38.; O razvijenosti kemijske industrije na području Zagreba vidi i: Stjepan Zdunić, „Strukturne značajke i položaj industrije Zagreba u gospodarskom razvitku“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 20-21.; Prema teoriji Karla Marxa, „radnička je klasa prisiljena raditi za vlasničku klasu te se mora zadovoljiti minimumom sredstava za život kao naknadom za svoj rad, a sve preko toga zadržava vlasnik kao višak rada“. U tom kontekstu višak rada možemo jednostavno okarakterizirati kao čistu dobit određenog privrednog poduzeća. Vidi „višak rada“ na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64851>; pristup: 10. srpnja 2019.

Prema mišljenju ondašnjeg hrvatskog rukovodstva, takva raspodjela sredstava nije bila u skladu s proklamiranom politikom radničkog samoupravljanja. Poduzeća koja su ostvarivala dobit morala su značajan dio svojih sredstava odvajati za društveni standard. Drugim riječima, provodila se administrativna centralizacija sredstava, što je, između ostaloga, hranilo birokratizam u državnim tijelima.¹¹⁹ Potpuno u skladu s ocjenama hrvatskog političkog rukovodstva su i stavovi niza ekonomista u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*. Tako primjerice Dragomir Vojnić ističe kako je „bitno zaustaviti negativni trend položaja udruženog rada u procesu društvene reprodukcije, te da se započne proces jačanja materijalne baze samoupravljanja i institucije samofinanciranja“.¹²⁰ Slično navedenome Krunoslav Šuto naglašava kako su neposredni proizvođači, odnosno privredna poduzeća, upravo zbog navedenog nedostatka sredstava „dovedena u ovisnost o financijskom kapitalu koji je koncentriran u saveznom centru, tj. Beogradu, iz čega je izviraio čitav niz drugih problema poput spomenutog jačanja savezne administracije, tj. općenito procesa koji se naziva birokratizacijom, i osjećaja nacionalne neravnopravnosti.“¹²¹ Osim toga, to pokazuje kako Hrvatska nije bila zaključena samo u pogledu onemogućavanja iskorištavanja do tada u potpunosti neiskorištenih potencijala, o čemu više kasnije, već ju je sama priroda sustava destimulirala i u onim djelatnostima u kojima je dobro poslovala i stvarala novu vrijednost. U tom smislu, iza već spomenute parole koja ističe kako je potrebno „jačati materijalnu bazu samoupravljanja“

Poduzeća su, kako sam već naveo, jednostavno bila prisiljena odvajati veliki dio svoje dobiti za povećanje društvenog standarda, umjesto da tu istu dobit dalje ulažu u povećanje proizvodnje, modernizaciju, istraživanje i povećanje osobnih dohodaka. To je naprosto moralo destimulirati one koji privređuju, a nesumnjivo je pridonosilo i koncentraciji financijskih sredstava u saveznom centru, tj. Beogradu, iz čega je izviraio čitav niz drugih problema poput spomenutog jačanja savezne administracije, tj. općenito procesa koji se naziva birokratizacijom, i osjećaja nacionalne neravnopravnosti.¹²² Osim toga, to pokazuje kako Hrvatska nije bila zaključena samo u pogledu onemogućavanja iskorištavanja do tada u potpunosti neiskorištenih potencijala, o čemu više kasnije, već ju je sama priroda sustava destimulirala i u onim djelatnostima u kojima je dobro poslovala i stvarala novu vrijednost. U tom smislu, iza već spomenute parole koja ističe kako je potrebno „jačati materijalnu bazu samoupravljanja“

¹¹⁹ Hrvatsko je rukovodstvo takvoj politici suprotstavljalo politiku decentralizacije sredstava, što prvenstveno treba shvatiti kao „jačanje samoupravljanja u smislu osposobljavanja i omogućavanja radnih organizacija da zaista počnu odlučivati o raspodjeli dobiti pojedinih poduzeća“. Važno je istaknuti kako jedan od vodećih hrvatskih *proljećara*, Miko Tripalo, unatoč suprotstavljanju takvoj politici centralizacije sredstava ističe kako pri vrednovanju životnog standarda u SFRJ ipak treba obratiti posebnu pažnju na ono što su njeni građani neizravno dobivali preko društvenih fondova u vidu besplatnog obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite, kao i subvencija za održanje niskih cijena nekih proizvoda i usluga. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 38.-39.; Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, 4-5.

¹²⁰ Vojnić, „Tržište kapitala ili samoupravno financijsko tržište?“, 5.

¹²¹ Krunoslav Šuto, „Zaokret ili kontinuitet?“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 14. V. 1971., 3.

¹²² Zanimljivo je tumačenje Hrvoja Šošića koji ističe kako „valja provesti zakon iz 1950. godine kojim su privredna poduzeća predana na upravljanje radnim kolektivima i to tako da im se vrate oduzeta sredstva amortizacije i sva zarada koju su banke i reeksporter, kao i veletrgovci, stekli kreditirajući sredstvima emisije privredu, budući da su sva sredstva emisije imala za podlogu novostvorenu vrijednost u privredi“. Šošić, „Temeljni uzrok nestabilnosti jest dosadašnji odnos privrede i središta financijske moći“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 4. VI. 1971., 8.

možemo pronaći hrvatske zahtjeve da se gore navedeno odvajanje sredstava okrene u omjeru 70:30 u korist poduzeća.¹²³ Isto tako, općenito možemo zaključiti kako su se hrvatsko rukovodstvo i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* „zalagali za rasterećivanje privrede, razvoj samoupravljanja, za decentralizaciju dohotka i njegovu raspodjelu od strane radnika“.¹²⁴ Međutim, bilo bi pogrešno ustvrditi kako je problem nefunkcioniranja samoupravljanja, odnosno prevelikog oduzimanja dobiti pojedinim poduzećima, bio isključivo problem SR Hrvatske. Naime, s istim problemom i njegovom krajnjom ekonomskom posljedicom suočavale su se i ostale republike, prije svega SR Slovenija. O tome najbolje svjedoči zaključak sa Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije iz svibnja 1971., sa kojega izvještaj donosi *Hrvatski tjednik*, a koji je formuliran u smjeru potrebe razvoja samoupravljanja pod parolom „dohodak radnicima“.¹²⁵ Iz ovoga je jasno kako su zahtjevi hrvatskog rukovodstva i ekonomista u analiziranom tisku, između ostalog, bili izvedeni iz općeg stanja u SFRJ, a ne iz možebitnih „sebičnih“ potreba SR Hrvatske i hrvatskog naroda.

4.2. PITANJE IZVANPRORAČUNSKE BILANCE FEDERACIJE – OGRANIČITI FINACIJSKU MOĆ SAVEZNE DRŽAVE

Predmet velike i stalne kritike, kako hrvatskog političkog rukovodstva, tako i onodobnog tiska, bila je tzv. izvanproračunska, odnosno izvanbudžetska bilanca federacije.¹²⁶ Naime, iako su nakon gospodarske reforme 1965. godine financijska sredstva iz centralnog saveznog fonda, tzv. OIF-a, prebačena na savezne banke, već spomenute *Poljobanku*, *Jugobanku* i *Investicijsku banku*, savezna je država u svojim rukama zadržala golemu financijska sredstva kojima su financirani kapitalni projekti od „općejugoslavenskog“ značaja. Tako je izvanproračunska bilanca federacije, zapravo, bila oblik udjela savezne države u investicijama nakon izostavljanja gospodarskih investicija financiranih izravno iz saveznog

¹²³ Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 200. Također vidi i: Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 32.-35.; „Sustav financiranja reprodukcije, idejno koncipiran 1965. godine, bio je adekvatan potrebama socijalističke, samoupravne, dohodovne robno-novčane privrede. On je svojim načelima bio u skladu sa zahtjevom da se udruženi proizvođači pretvore u osnovne nosioce društvene reprodukcije. Sama ideja o samofinanciranju bila je u skladu s novom ulogom poduzeća, jer su najsposobniji i najpropulzivniji upravo na taj način mogli sami osigurati svoj najbrži razvitak. Samofinanciranje su trebale osigurati i odluke da raniji prihodi za financiranje reprodukcije ostanu privredi i da se njeno sudjelovanje u nacionalnom dohotku sve više povećava i stigne do odnosa 70:30, tj. 70 % privredi, a 30 % ostalim korisnicima dohotka izvan privrede“. Šošić, *Za čiste račune*, 34.

¹²⁴ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 30.; Šošić, „Hrvatska na pragu punog prosperiteta“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 2. VII. 1971., 6-7.

¹²⁵ Šuto, „Zaokret ili kontinuitet?“, 3.

¹²⁶ Tako primjerice Vlatko Mileta ističe kako je potrebno ukinuti „mehanizam prikupljanja i distribuiranja golemog kamatonosnog državnog kapitala – izvanbudžetske bilance, pomoću kojeg se federacije javljala kao najznačajniji faktor u procesu društvene reprodukcije i materijalnog života našeg društva“. Vlatko Mileta, „Sporazumijevanje na dijelu“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 7.

proračuna.¹²⁷ Drugim riječima, savezna je država i dalje zadržala mogućnost „centralne transfuzije“ finansijskih sredstava, koja su prikupljena sudjelovanjem, tj. alimentacijom, svih jugoslavenskih republika, prema arbitrarnoj procjeni svojega administrativnog aparata.¹²⁸ Sredstva izvanproračunske bilance federacije namicala su se putem poreza, kamata, kredita i obaveznog oročavanja, a koristila su se za izgradnju, naravno prema odluci savezne administracije, ključnih gospodarskih objekata i razvoj nedovoljno razvijenih jugoslavenskih republika. Hrvoje Šošić u *Hrvatskom tjedniku*, povodom odluke Narodna banke Jugoslavije da poveća obavezne rezerve poslovnim bankama u srpnju 1971., iznosi primjer načina formiranja finansijskih sredstava izvanproračunske bilance federacije, a koji je pogađao kako hrvatska privredna poduzeća, tako i hrvatske banke, primjerice Privrednu banku Zagreb. Naime, na novac povučen putem povećanja obavezne rezerve Narodna banka nije poslovnim bankama plaćala kamatu, ali je zato vraćajući taj isti novac poslovnim bankama u vidu kredita kamatu, naravno, naplaćivala. Takav je prihod od navedenih kamata bio knjižen u izvanproračunskoj bilanci federacije. Posljedično je takvim raspletom najviše ostalo pogođeno hrvatsko gospodarstvo s obzirom da su se hrvatska poduzeća zbog nedostatka finansijskih sredstava, kako obrtnih, tako i onih namijenjenih investicijama u osnovna sredstva za rad i njihovu modernizaciju, morala obraćati saveznom bankama koje su, zbog veće finansijske moći, ostala manje pogođena takvim mjerama Narodne banke nego što su iste mjere imale utjecaja na kreditni potencijal, primjerice, Privredne banke Zagreb.¹²⁹

Osim kroz tzv. izvanproračunsku bilancu federacije, SFRJ je i izravno financirala razvoj nedovoljno razvijenih područja kroz prethodno spomenuti *Fond za financiranje razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo* koji je bio pod izravnim nadzorom savezne administracije. Na taj se način bez ikakvog prikrivanja, a u ime „komunističke solidarnosti“ s ostalim jugoslavenskim republikama, velik dio narodnog dohotka Hrvatske prelijevao u ostale dijelove Jugoslavije.¹³⁰ Neki od najpoznatijih investicijskih projekata koji su financirani sredstvima izvanproračunske bilance federacije su izgradnja hidroelektrane na Đerdapu u

¹²⁷ Hrvoje Šošić izvanproračunsku bilancu federacije jednostavno opisuje kao „bilancu prihoda i rashoda federacije koji nisu ulazili u budžet SFRJ“. Šošić, „Treća, nepoznata bilanca federacije“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. VII. 1971., 3.

¹²⁸ Marko Veselica, „Hrvatska gospodarska strategija“, 20.

¹²⁹ Šošić, „Što nakon odluke zagrebačke Privredne banke?“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. VII. 1971., 3.

¹³⁰ Ante-Mile Krvavica, „Koliko su investicije iz 'izvanbudžetske bilance'“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 19.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 36.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 413.; Svaka jugoslavenska republika je u navedeni *Fond za financiranje razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo* davala određenu količinu finansijskih sredstava koja je ovisila o gospodarskoj snazi svake republike. „Hrvatska je zastupala stajalište da stopa (...) ne bi smjela biti 1,94 % društvenog proizvoda, kako se 1970. godine predlagalo, nego najviše 1,85 %“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 225.; Đodan, „Nova federacija i financiranje njenih funkcija“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 15. X. 1971., 6.

Socijalističkoj Republici Srbiji (SRS) i željeznička pruga Beograd – Bar kojom su povezane SR Srbija i Socijalistička Republika Crna Gora (SRCG). Hrvatsko je nezadovoljstvo bilo izazvano činjenicom njenog nižeg korištenja sredstava izvanproračunske bilance od vlastitog udjela u društvenom proizvodu cijele zemlje. Tako je, primjerice, 1969. godine Hrvatska iskoristila 11 % manje sredstava izvanproračunske bilance od vlastitog udjela u društvenom proizvodu SFRJ. To nesumnjivo ukazuje na činjenicu kako se velik dio financijskih sredstava putem saveznih investicija prelijevao u druge jugoslavenske republike. Samim time se hrvatsko političko vodstvo i onodobni tisak izjašnjavaju za potpuno ukidanje saveznog kapitala te za njegovo prenošenje na pojedine republike, odnosno za potpuno raščišćavanje pitanja bivšeg državnog kapitala. U tom pravcu, primjerice, Miko Tripalo ističe kako je hrvatsko zalaganje za decentralizaciju financijskih sredstava, što će reći i ukidanje izvanproračunske bilance federacije, „svakom dobronamjernom moralo pokazati da Hrvatska ne može od toga dobiti više nego što je njen udio u nacionalnom dohotku zemlje“, pri tome ističući kako je hrvatsko političko rukovodstvo pitanje likvidacije izvanproračunske bilance federacije pokrenulo još sredinom 1968. godine.¹³¹ Savka Dabčević-Kučar navodi kako je hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo početkom sedamdesetih godina „zastupalo stajalište da federacija mora preko budžetskih i vanbudžetskih dotacija podmirivati, odnosno osigurati samo minimum opće potrošnje u nerazvijenim republikama“.¹³² Potpuno u skladu sa takvim stajalištem, Šime Đodan u *Hrvatskom tjedniku* izražava mišljenje kako bi se „prihodi federacije, odnosno SFRJ, trebali svesti isključivo na savezni proračun“, koji bi predstavljao „cijenu po kojoj savez obavlja svoje funkcije“, a to su, prije svega, vanjski poslovi i obrana.¹³³ Identičan stav iznosi i Zoran Jašić u *Hrvatskom gospodarskom glasniku* te pritom ustvrđuje kako je stvarna i dosljedna „likvidacija tzv. izvanbudžetske bilance federacije, (...) tj. njenih sredstava i obaveza“ osnovni preduvjet za raščišćavanje pitanja bivšeg državnog kapitala i uspostavljanje ravnopravnih gospodarskih odnosa među jugoslavenskim republikama.¹³⁴ Hrvatska u takvim zahtjevima nije bila usamljena. Naime, i Slovenija je imala veći udio u ukupnom društvenom proizvodu zemlje, nego što je koristila sredstva izvanproračunske bilance, dok su ostale jugoslavenske republike, uključujući i Srbiju, imale manji udio u društvenom proizvodu u odnosu na korištenje navedenih financijskih sredstava.¹³⁵ Prirodno je da je takva situacija izazivala veliko nezadovoljstvo u Hrvatskoj, a zahtjevi hrvatskog partijskog rukovodstva i tiska zajednički su

¹³¹ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 35-36.

¹³² Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 222.

¹³³ Đodan, „Nova federacija i financiranje njenih funkcija“, 6.

¹³⁴ Zoran Jašić, „Vaskrsenje' izvanbudžetske bilance“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. XI. 1971., 29.

¹³⁵ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 224.

usmjereni na potpuno ukidanje saveznog investicijskog kapitala, tj. na potpunu likvidaciju izvanproračunske bilance federacije.

4.3. KRITIKA SAVEZNIH BANAKA I REEKSPORTERA – „OTUĐENI CENTRI FINANCIJSKE MOĆI“¹³⁶

U poglavljima o gospodarskim reformama 1961. i 1965. godine raščlanjen je proces kojim su beogradske *Poljobanka*, *Jugobanka* i *Investicijska banka* stekle svoj dominantan i monopolistički položaj u jugoslavenskom kreditno-monetarnom sustavu i na njenom investicijskom tržištu. Dakle, financijski je kapital, nužan za razvoj gospodarstva, prenošenjem financijskih sredstava OIF-a na tri navedene banke ostao koncentriran i centraliziran u saveznom centru, odnosno Beogradu. Međutim, potrebno je ukratko opisati i način na koji su beogradska vanjskotrgovinska poduzeća, tj. reeksporteri, stvorili veliki financijski kapital kojeg su kasnije mogli iskoristiti za podjarmljivanje i iskorištavanje cjelokupnog jugoslavenskog, a navlastito hrvatskog gospodarstva, pri tome se posebno okomljujući na turizam kao jednu od najpropulzivnijih hrvatskih gospodarskih grana, čime su izazvali veliko ogorčenje hrvatskog političkog vodstva, tiska i javnosti općenito. Naime, preko beogradskih vanjskotrgovinskih poduzeća obavljala se većina jugoslavenske vanjske trgovine, a kako se praktično radilo o monopolu najbolje se vidi iz podatka kako se 56 % cjelokupne vanjske trgovine SFRJ šezdesetih godina odvijalo preko Srbije, odnosno Beograda, a samo 18 % preko Hrvatske.¹³⁷ Ta su poduzeća pedesetih i šezdesetih godina dobivala velike nabave od državne uprave te su tako nagomilala veliku trgovačku dobit, odnosno akumulirala su financijski kapital na temelju vlastitog monopola. Među najpoznatijim i najmoćnijim reeksporterima, tj. onima koji su izazivali najveću kritiku hrvatskog političkog vodstva i tiska, bili su *Generalexport* (poznatiji kao *Genex*), *Interexport* (znan i kao *Inex*) i *Progres*. Od ostalih važno je izdvojiti *Centroprom*, isključivog uvoznika masti, kave, riže i ulja za SFRJ, *Jugoimport*, isključivog uvoznika i izvoznika vojne opreme i naoružanja SFRJ, te *Investimport*, isključivog uvoznika opreme u poslovima *Investicijske banke*, a velikim dijelom i *Poljobanke* i *Jugobanke*. Naravno, sva su navedena poduzeća imala sjedište u Beogradu. Tijekom šezdesetih godina i Hrvatska je dobila vlastita vanjskotrgovinska poduzeća, primjerice *Astru* iz Zagreba. Međutim podjela probitačnih

¹³⁶ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 38.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 243.

¹³⁷ Šime Đodan u *Hrvatskom tjedniku* iznosi bitno drugačije, ali za Hrvatsku još nepovoljnije podatke za 1971. godinu. On navodi kako „vanjskotrgovinska poduzeća Beograda ostvaraju (...) 86,8% jugoslavenskog prometa, poduzeća Zagreba 5,8%, Ljubljane 5,1%, a ostali 2,3%“. Đodan, „Nova federacija i financiranje njenih funkcija“, 6.

tržišta i poslova između njih i beogradskih reeksportera bila je takva da nije omogućavala razvoj financijske i trgovačke moći hrvatskih poduzeća.¹³⁸

Dakle, i savezne banke i reeksporteri su svoj veliki financijski kapital stekli zahvaljujući privilegiranom položaju, odnosno monopolu kojeg su te organizacije imale u trenutku provođenja mjera gospodarske reforme 1965. godine. Dok su savezne banke izravno naslijedile financijska sredstva iz OIF-a, reeksporteri su, zahvaljujući svojem privilegiranom položaju, mogli nemilice akumulirati financijski kapital na temelju monopolističkog položaja u procesu trgovine s inozemstvom. Savka Dabčević-Kučar ističe kako su sva ta poduzeća „nagomilala golemu ekonomsku moć“ koja, međutim, nije bila „rezultat neke njihove posebne uspješnosti, za koju su se izborili u slobodnoj tržišnoj utakmici s drugima, nego isključivo zbog dana im monopola u obavljanju unosnih poslova“.¹³⁹ Slično tome Bruno Bušić, koji je diplomirao na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, u svojoj kritici reeksportera izraženoj u *Hrvatskom tjedniku* ističe kako predstavnici beogradskih vanjskotrgovinskih poduzeća uporno odbijaju priznati „u čemu se sastoji njihov ugled i kreativnost“, aludirajući time nedvojbeno na njihov monopolistički položaj iz kojega je posljedično proizlazila i financijska snaga.¹⁴⁰ Potpuno identične ocjene nastalog stanja iznosi i Miko Tripalo ukazujući na problem „koncentracije sredstava izvan državnih struktura u odgovarajućim privilegiranim radnim organizacijama, koja su na bazi državne prinude prikupila ogromna sredstva“.¹⁴¹ Jednom stečena financijska premoć u odnosu na čitavo jugoslavensko gospodarstvo, a samim time i hrvatsko, počela se iskorištavati za daljnje uvećanje financijskog kapitala saveznih banaka i reeksportera putem investicijskog kreditiranja hrvatskih privrednih poduzeća uz krajnje nepovoljne uvjete. Ono što je izazivalo posebnu ogorčenost hrvatskog političkog rukovodstva i tiska jest činjenica kako su se hrvatska poduzeća sve više saveznim bankama i reeksporterima okretale kako bi namaknule potrebna obrtna sredstva, što jasno ukazuje na to kako u danim trenucima nisu ni mogla pomišljati na investiranje u osnovna sredstva za rad, odnosno u proširenje i modernizaciju proizvodnje.¹⁴² Time je ovisnost hrvatskog gospodarstva o tobože deetatiziranom i decentraliziranom

¹³⁸ „Generalexport je sve do 1966. uredbom Saveznog sekretarijata za vanjsku trgovinu bio određen za poslove što se sklapaju u SSSR-u. U SSSR-u godišnja razmjena doseže tada oko 500.000.000 dolara; u isto je vrijeme Astra u Hrvatskoj ovlaštena za sklapanje poslova u Istočnoj Njemačkoj, ali s opsegom razmjene od 50.000.000 dolara, dakle – samo deset puta manje! (...) Eto, takva je bila 'ravnopravna i demokratska' podjela probitačnih tržišta između Srbije i Hrvatske i njihovih reeksportera“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 247., 249.; Šošić, „Reeksporteri i vanjskotrgovački monopoli“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 3. IX. 1971., 6.

¹³⁹ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 247.

¹⁴⁰ Bruno Bušić, „Primošten bez Primoštenaca“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 29. X. 1971., 7.

¹⁴¹ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 38.

¹⁴² Šošić, „Istina o hrvatskom gospodarstvu“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 1.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 38.

državnom financijskom kapitalu postala potpuna i kronična, onemogućujući i najmanji napredak istoga.

Mnogobrojni su primjeri koji ukazuju na iskorištavanje hrvatskog gospodarstva od strane saveznih banaka i velikih reeksportera, poznatijih kao „otuđenih centara ekonomske moći“, međutim, ovdje ću se ograničiti na one kojima su hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i onodobni tisak, tj. *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik*, priklanjali najviše pažnje i koji najbolje dočaravaju ovisnost hrvatskog gospodarstva o financijskim sredstvima iz saveznog centra, a posljedično i eksploataciju hrvatske privrede. Kritika tiska na račun reeksportera i ostalih „centara financijske moći“ bila je osobito žestoka nakon što je Služba društvenog knjigovodstva SR Hrvatske (SDK SRH) u drugoj polovici 1971. godine objavila tzv. *Zelenu knjigu*, odnosno *Analizu uvjeta kreditiranja ugostiteljsko-turističkih organizacija na primorskom području SR Hrvatske*.¹⁴³ Predmet osobite kritike tiska i hrvatskog rukovodstva bili su tzv. ugovori o ujedinjavanju sredstava za ulaganje koje su beogradska vanjskotrgovinska poduzeća, odnosno reeksporteri, navlastito *Generalexport*, sklapala s hrvatskim poduzećima radi ulaganja u izgradnju turističkih objekata na Jadranu. Hrvatska su poduzeća, po prirodi stvari, bila prisiljena sklapati takve ugovore jer nisu posjedovala dovoljno vlastitih financijskih sredstava kako bi investirala u razvoj turizma na hrvatskoj obali, a veliki su se reeksporteri, kao i savezne banke, obilato koristili svojom financijskom moći, do koje su došli na temelju postojećeg monopola u trgovini s inozemstvom, kako bi istu još više uvećali. Tako se, primjerice, u *Hrvatskom tjedniku*, u članku simboličnog naslova „Ne samo tijelo, nego i dušu“, upozorava na eksploatatorsku prirodu takvih ugovora. Beogradski je *Genex* u drugoj polovici šezdesetih godina sklopio ugovore sa tri hrvatska poduzeća iz Cavtata, Jelse na Hvaru i Primoštena o izgradnji hotela u navedenim mjestima. Međutim, ti ugovori na najbolji način prikazuju na koji su se način velika beogradska vanjskotrgovinska poduzeća koristila svojom financijskom moći. Osim izrazito nepovoljnih uvjeta kreditiranja, kao što je visina kamate od 8 % i kratki rok otplate, koji u konkretnim slučajevima iznosi deset godina, hrvatska su se privredna poduzeća obvezivala beogradskim reeksporterima prodati i one devize koje su po važećem zakonu smjela zadržati za sebe.¹⁴⁴ Osim toga, beogradski je *Genex* navedenim poduzećima uvjetovao i nabavku opreme za hotele na način da su hrvatska poduzeća prema sklopljenom ugovoru bila dužna upravo od *Genexa* kupiti potrebnu opremu, pa čak i nakit, cigarete te žestoka pića koja bi prodavali u hotelima. Međutim, potpuno iscrpljivanje hrvatskih

¹⁴³ „Tajne 'Zelene knjige' (1) – Izgubljena oklada“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 1. X. 1971., 9.

¹⁴⁴ O problemu raspolaganja devizama i deviznom režimu SFRJ kao posebnom vidu hrvatskog nezadovoljstva više u sljedećem poglavlju.

poduzeća se u ovom konkretnom primjeru, kao ni u mnogim drugim slučajevima, nije zaustavljalo na navedenome. Iako je *Genex* sa svojim ulaganjima u, primjerice, Jelsi sudjelovao sa svega 7 % od ukupne vrijednosti investicije dobivao je pravo na prodaju 15 % kapaciteta toga objekta preko turističke agencije *Yugotours*, koja je bila u njegovu vlasništvu. Sva dobit stečena od prodaje tih kapaciteta je, naravno, pripadala *Yugotoursu*, odnosno *Genexu*.¹⁴⁵ Na potpuno identičan slučaj eksploatacije hrvatskog gospodarstva od strane beogradskih reeksportera, odnosno na slučajeve poduzeća u Jelsi, Cavtatu i Primoštenu, ukazuje i Savka Dabčević-Kučar te pritom konstatira kako je potpuno shvatljiv „ne samo bijes hrvatskih privrednika, nezadovoljstvo i prosvjedi hrvatskog Izvršnog vijeća, nego i sva politička težina što smo je pripisivali pitanjima povlaštenog položaja reeksportera“.¹⁴⁶ Gotovo istu stvar činile su i *Poljobanka*, *Investicijska banka* i *Jugobanka*. Tako je, primjerice, *Poljobanka* sa poduzećima *Veruda* iz Pule i *Plava laguna* iz Poreča zaključila ugovore o trajnoj poslovnoj suradnji i investicijskom kreditiranju. Poduzeća su time preuzela vrlo konkretne obaveze kao što su deponiranje svih sredstava po viđenju i oročenih depozita upravo kod te banke, prodaju deviznih sredstava i vršenje deviznih plaćanja preko *Poljobanke*.¹⁴⁷

Hrvoje Šošić situaciju u kojoj savezne banke i reeksporteri raspolažu ogromnim financijskim sredstvima za investiranje u gospodarstvo, naravno putem kredita, opisuje kao stanje u kojemu „umjesto da se odlučivanje o višku rada i ulaganju u proizvodnju s etastičkih struktura prenese na neposredne proizvođače, te su odluke u svoje ruke (...) sve više preuzimala središta financijske moći, otuđena i od privrede i od samoupravljača, a ona nisu ulagala u one strukture i proizvodnje koje će osigurati najbrži razvitak našeg gospodarstva, već tamo gdje se može 'istjerati' u najkraće vrijeme najveći profit, bez obzira što se time dovodi u pitanje njihov daljnji razvoj“.¹⁴⁸ Nadalje, Šošić u nizu članaka u *Hrvatskom tjedniku* naslovljenih „Istina o hrvatskom gospodarstvu“, brani tezu prema kojoj je razvoj hrvatskog gospodarstva u Jugoslaviji onemogućen upravo zato što su „samoupravljačima oduzeta njihova prava u procesu društvene reprodukcije koju kontrolira financijski kapital“, tj. savezne banke i reeksporteri.¹⁴⁹ Tako je, primjerice, cjelokupno hrvatsko gospodarstvo, znači hrvatska privredna poduzeća, u

¹⁴⁵ „Tajne 'Zelene knjige' (6) – Ne samo tijelo- nego i dušu“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 5. XI. 1971., 7.; Vidi također i: „Tajne 'Zelene knjige' (5) – TI meni – ja od tebe“, (Zagreb), *Hrvatski tjednik*, 29. X. 1971., 9.

¹⁴⁶ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 252.

¹⁴⁷ „Tajne 'Zelene knjige' (6) – Ne samo tijelo- nego i dušu“, 7.

¹⁴⁸ Šošić, „Reeksporteri i vanjskotrgovački monopoli“, 6.;

¹⁴⁹ Šošić, „Istina o hrvatskom gospodarstvu (III)“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 28. V. 1971., 7.; U tom kontekstu Dragan Lalić ističe kako je jedinstvenost jugoslavenskog financijskog tržišta svakako poželjna, međutim ona ne bi smjela ugrožavati različitost nacionalnih interesa u SFRJ. Drugim riječima ona ne bi smjela „označavati apsolutnu pokretljivost financijskih sredstava koja dovodi do izrabljivanja pojedinih nacija“. Dragan Lalić, „Neki gospodarski razlozi suverenosti republika“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 8-10.

1970. godini u svoje poslovne fondove unijelo 276 milijardi starih dinara, dok su dospjele obaveze prema bankama i reeksporterima iznosile 308 milijardi starih dinara. Iz toga proizlazi kako bi se hrvatsko gospodarstvo samo da bi otplatilo prispjele dugove moralo zadužiti za dodatnih 32 milijarde dinara kod istih tih banaka i vanjskotrgovinskih poduzeća. Time je ono, osim što je lišeno mogućnosti investiranja u vlastiti razvoj, odnosno u stvaranje dodatnih proizvodnih kapaciteta, onemogućeno u nastojanju da modernizira postojeća osnovna sredstva za rad, npr. zgrade, strojeve, kamione, brodove itd. Izlaz iz postojeće situacije Šošić vidi u raspodjeli novca iz emisije preko republika i to tako da novac u gospodarstvo uđe bez saveznih banaka kao posrednika. Naime, u slučaju kada banke, i to većinom savezne, plasiraju novac iz emisije one to čine putem kredita, a samim time i zarađuju na kamatama. Time su savezne banke, odnosno *Poljobanka*, *Investicijska banka* i *Jugobanka a priori* stavljene u privilegiran položaj prema ostalim bankarskim institucijama u Jugoslaviji.¹⁵⁰

Prema svjedočenju Savke Dabčević-Kučar gotovo identičnu zamisao pokušavalo je ostvariti i hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i to na način da se stara federalna sredstva izdvoje s računa tri savezne banke na poseban račun, a zatim podijele po republičkim bankama, uz dodatak obustave emisije većine novca Narodne banke Jugoslavije preko tri nominalno savezne banke.¹⁵¹ Dosljednu kritiku takvog stanja u kojemu savezne banke i vanjskotrgovinska poduzeća iskorištavaju svoju prisilno stečenu financijsku nadmoć izražava i Miko Tripalo na sastanku CK SKH u rujnu 1970. godine. Naime, on tada, između ostaloga ustvrđuje kako su hrvatska privredna poduzeća dovedena u situaciju da posluju i sa do 90 % tuđih obrtnih sredstava što neminovno mora dovesti do propasti ekonomskih odnosa uspostavljenih nakon gospodarske reforme 1965. godine. Pri tome također ukazuje na važnost prenošenja većine financijskih sredstava sa saveznih banaka na privredne organizacije i republičke banke, ovisno o udjelu pojedinih republika u kreiranju državnog kapitala.¹⁵²

¹⁵⁰ Šošić, „Istina o hrvatskom gospodarstvu“, 1.; Marko Veselica ističe kako bi se nužne promjene u jugoslavenskom, a samim time i hrvatskom gospodarskom sustavu trebale kretati u smjeru potpunog onemogućavanja „centralističkog zahvaćanja viška rada za investicijsku aktivnost“, a u skladu s time bi „kompletnu funkciju proširene reprodukcije trebalo prenijeti na socijalističke robne proizvođače, nacije i republike“. Drugim riječima, Veselica predlaže potpuno rješavanje pitanja bivšeg državnog kapitala prenesenog na savezne banke na način da se on u potpunosti prenese na privredne organizacije u pojedinim republikama. Time bi se, prema njegovu mišljenju, smanjila mogućnost da se promašene poslovne odluke pojedinih privrednih poduzeća, pa čak i cijelih privrednih grana, pokrivaju „dopunskom transfuzijom iz centralnih fondova“. Marko Veselica, „Hrvatska gospodarska strategija“, 20.; Vidi također i: Bogumil Mejovšek, „Štampanje novca bježi iz centra“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 10.

¹⁵¹ Dabčević-Kučar, 71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 242-243.

¹⁵² Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 37-38.

4.4. IZ GOSPODARSKOG IZVIRE I NACIONALNO

Dakle, navedeno nezadovoljstvo hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva „otuđenim centrima financijske moći“, izraženo i kroz pisanje *Hrvatskog tjednika* i *Hrvatskog gospodarskog glasnika*, bilo je osnovnim pokretačem širokog hrvatskog nezadovoljstva. Korijen nezadovoljstva bio je izražen argumentacijom kako savezne banke i reeksportereri do svoje financijske moći nisu došli zahvaljujući vlastitom poslovnom uspjehu, već zbog privilegiranog položaja u koji ih je stavila savezna birokracija prenošenjem državnog financijskog kapitala na njih, kao i zahvaljujući dobivanju novca izravno iz emisije Narodne banke Jugoslavije.¹⁵³ Na samom su početku navedene organizacije, redom savezne banke *Jugobanka*, *Poljobanka* i *Investicijska banka*, kao i najmoćniji reeksportereri *Genex* i *Inex*, stavljene u privilegirani položaj jer su raspolagale najvećom masom financijskog kapitala, u akumulaciji kojega su sudjelovala gospodarstva svih jugoslavenskih republika, potrebnom za financiranje proširene reprodukcije, odnosno za investicije u proširenje i modernizaciju proizvodnje. U osnovi je došlo do nepravedne raspodjele državnog kapitala, a ona je pak dovela do toga da se, primjerice, trgovački kapital usredotočio izvan SR Hrvatske. Slikovito govoreći, isti se taj kapital „vraćao“ u SR Hrvatsku putem privrednih investicija, odnosno kredita, i pritom se uvećavao kamatama jačajući tako monopol „otuđenih centara financijske moći“. Osim visokim kamatama i kratkim rokovima otplate, navedeni su krediti bili praćeni i krajnje nepovoljnim ugovorima koji su hrvatska privredna poduzeća prisiljavala na obavezno oročavanje vlastitih financijskih sredstava kod beogradskih saveznih banaka i vanjskotrgovinskih poduzeća kojima su, uz sve navedeno, bila prisiljena prepuštati i svoje devize po nepovoljnom službenom tečaju koji je bio precijenjen u odnosu na realni tečaj. Na taj su način iz hrvatskog gospodarstva izvlačena velika financijska sredstva koja su se u krajnjoj liniji prelijevala u ostale jugoslavenske republike. Stvorio se svojevrсни začarani krug iz kojega se moglo izaći jedino raščišćavanjem pitanja bivšeg državnog kapitala, odnosno utvrđivanjem „čistih računa“ i prenošenjem navedenih financijskih sredstava natrag na privredna poduzeća ili republičke banke. Decentralizacija nije izvršena uopće, dok je deetatizacija izvršena samo djelomično, s obzirom da je savezna država zadržala *Fond za financiranje razvoja nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo*, kao i mogućnost sudjelovanja u investicijama putem tzv. izvan budžetske bilance federacije. Savka Dabčević-Kučar je tako nastalo stanje u

¹⁵³ Naime, Narodna banka Jugoslavije je većinu novca iz svoje emisije u optjecaj puštala preko tri spomenute savezne banke koje su isti taj novac prosljeđivale privrednim organizacijama, tj. gospodarstvu putem investicijskih kredita ili putem kredita u obrtna sredstva. Šošić, *Za čiste račune*, 8-9.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 421-422.

gospodarskom sustavu nazvala „neocentralizmom“, a takva klasifikacija stanja jugoslavenskog gospodarskog sustava se provlači i kroz *Hrvatski tjednik*.¹⁵⁴

S obzirom na višenacionalni sastav SFRJ potpuno je prirodno kako su sva suprotstavljanja na gospodarskom planu, pogotovo oko distribucije financijskih sredstava iz saveznog centra, izazivala i međunacionalne sukobe. Izvedeno iz toga, svaki je osjećaj hrvatske zaknutosti na gospodarskom planu morao izazivati i osjećaj nacionalne obespravljenosti. Hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i tisak su za cijelo vrijeme trajanja Hrvatskog proljeća, a ugrubo ga možemo uokviriti X. sjednicom CK SKH u siječnju 1970. godine i konačnom osudom hrvatskog političkog vodstva od strane Predsjedništva SKJ u Karađorđevu u prosincu 1971. godine, isticali neodvojivost nacionalnog pitanja od redefiniranja gospodarskog položaja Hrvatske u Jugoslaviji. Tako Miko Tripalo ističe kako su „klasna i nacionalna komponenta nerazdvojni i sastavni dio naše socijalističke revolucije i društvenog preobražaja“, te kako se „te dvije komponente ne mogu odvajati“. U skladu sa navedenim Tripalo navodi kako je politika SKH 1970. i 1971. godine „polazila od klasnih interesa radnih ljudi i od nacionalnih interesa hrvatskog naroda“.¹⁵⁵ Naravno, hrvatsko političko rukovodstvo je nacionalni problem izvodilo iz ekonomskih suprotstavljanja u Jugoslaviji. Istu težnju povezivanja gospodarskog, ili, ondašnjim rječnikom govoreći, klasnog, sa nacionalnim pronalazimo i u pisanju ovdje analiziranog tiska. U skladu sa time Marko Veselica u članku „Hrvatska gospodarska strategija“ iz *Hrvatskog gospodarskog glasnika*, a pod simboličnim podnaslovom „Radnička klasa nije anacionalna“, ustvrđuje kako „nije točna teza da radnička klasa nema domovine i da je njena isključiva preokupacija dohodak, nego se ona pojavljuje kao najodgovorniji i nacionalno najsvjesniji dio svoga naroda, koja treba izvršiti njegovo socijalno-ekonomsko i nacionalno-političko oslobođenje“.¹⁵⁶ Dakle, osim unisonosti na području gospodarskih zahtjeva, čijim bi se ostvarenjem popravio ekonomski položaj Hrvatske u SFRJ, hrvatsko političko rukovodstvo i ekonomisti u ovdje predmetnom tisku skladni su i u isticanju

¹⁵⁴ Tako primjerice: „Neocentralizam“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 29. X. 1971., 8.; „Mučili su nas novonastali krupni centri ekonomske moći – uz te savezne banke – kakve su bile i neke vrlo moćne vanjskotrgovinske reekspertne organizacije. Dok je Srbija uz bankovni i financijski kapital u svojim rukama imala i saveznu administraciju s mnogim ovlastima – Hrvatska je sve više ekonomski slabila. Zato se i politički suprotstavljamo reeksporterima, 'otuđenim centrima financijske moći', i neocentralizmu toliko suprotnu formalnom političkom zauzimanju za decentralizaciju“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 244.

¹⁵⁵ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 32., 35.; Na tragu navedenoga Savka Dabčević-Kučar ističe kako je, bez obzira što je srž hrvatskog nezadovoljstva bio neravnopravni gospodarski položaj, 1971. godina bila „godina uzbuđljiva pretvaranja dotad prisilno zapretanih nacionalnih osjećaja hrvatskoga naroda u golemu nacionalnu energiju nužnu za brze pomake prema ostvarivanju vlastitih prava“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 17.

¹⁵⁶ Marko Veselica, „Hrvatska gospodarska strategija“, 21.; Vidi također i: „Hrvatski ustav (I): Hrvatski je suverenitet nedjeljiv“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 10. IX. 1971., 1.; „Hrvatski ustav (II): Suverenitet naroda i vlast radničke klase“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 17. IX. 1971., 3.; Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, 4-7.

i pridavanju velike važnosti nacionalnom čimbeniku koji neosporno proizlazi iz ovdje raščlanjene gospodarske problematike.

5. „ZA NAŠE DEVIZE“¹⁵⁷

Veliku ogorčenost u gospodarski razvijenijim republikama, prije svega u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji, izazivala je i neposredna obaveza prema kojoj se određeni postotak zarađenih deviza, čak i pokraj nepovoljnog vanjskotrgovinskog sustava za gospodarski najrazvijenije republike, mora pohraniti, odnosno deponirati u Narodnu banku Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu. Drugim riječima, u SFRJ se provodila sustavna centralizacija i koncentracija deviznih sredstava te njihova administrativna raspodjela po republikama i gospodarskim granama. To je, u konačnici, djelovalo krajnje destimulativno na one gospodarske subjekte i republike koje su te devize stvarali.¹⁵⁸ Osnova sukoba oko deviznog pitanja u SFRJ svodila se na, kako je to pojednostavljeno izneseno u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, suprotstavljanje „pobornika centralističkog prikupljanja i razdiobe deviznih sredstava“ i onih koji su se zalagali za „potpunu decentralizaciju takvog sustava“.¹⁵⁹ U takvom odnosu predstavnici centralističke struje bili su uglavnom predstavnici nerazvijenih jugoslavenskih republika, dočim su zahtjevi za decentralizacijom deviznog sustava dolazili mahom sa slovenske i hrvatske strane. Drugim riječima, početkom sedamdesetih godina hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* sve češće zahtijevaju „formiranje slobodnog deviznog tržišta u Jugoslaviji“ nasuprot postojećoj centralističkoj i administrativno-distributivnoj praksi.¹⁶⁰ Krajnji izraz takve centralističke prakse u deviznom sustavu bio je nerealno postavljen tečaj jugoslavenskog dinara u odnosu na američki dolar.

¹⁵⁷ Naslov ovog poglavlja se također temelji na jednoj od često korištenih parola za vrijeme trajanja Hrvatskog proljeća. U njoj je sadržana bit hrvatskog zahtjeva da sama raspolože deviznim sredstvima koja su zarađena na njenom teritoriju ili od strane građana SRH na radu u inozemstvu. Primjer vidi u: Šime Đodan, „Gospodarsko-politički uzroci emigracije iz Hrvatske“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 7.; Također vidi i: Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 234.

¹⁵⁸ Nakon što bi privredne organizacije prodale svoja devizna sredstva saveznom centru i NBJ na temelju nerealnog, tj. precijenjenog tečaja jugoslavenskog dinara prema, primjerice, američkom dolaru, savezna je administracija odlučivala o distribuciji tih istih deviznih sredstava. Raspoređivala ih je po republikama i industrijskim granama za koje je sama volunтарistički i arbitrarno procijenila koliko im je i za koju svrhu potrebno dodijeliti deviznih sredstava. Paradoks cijele situacije bio je u činjenici što su privredne organizacije, sada kupujući vlastite devize od, primjerice, saveznih banaka, iste plaćale po većem, odnosno nepovoljnijem tečaju. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 414.; O politici tečaja jugoslavenskog dinara u odnosu na američki dolar i ostale strane valute vidi poglavlja o jugoslavenskom gospodarskom sustavu i gospodarskoj reformi iz 1965. godine.; Savka Dabčević Kučar ističe kako neprestano oduzimanje sredstava od izvoznika, mahom poduzeća u SR Hrvatskoj, i nagrađivanje uvoznika u drugim republikama jednostavno nije moglo pogodovati izvoznoj orijentaciji kako SR Hrvatske, tako i SFRJ općenito. Dabčević Kučar, '71-*hrvatski snovi i stvarnost*, 270.

¹⁵⁹ Mladen Staničić, „Devize na tržište“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 7.

¹⁶⁰ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 275.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 103.; Dalibor Kovačević, „Nova devizna taktika“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 39-40.; Aleksandar Žuvela, „Zablude o deviznom režimu“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. IV. 1971., 7.

Naime, službeni tečaj jugoslavenskog dinara bio je, naravno od strane savezne administracije, poprilično precijenjen i nije odražavao stvarnu vrijednost dinara na svjetskom tržištu. U tom kontekstu Savka Dabčević-Kučar ističe kako je hrvatsko političko rukovodstvo tijekom 1971. godine u potpunosti bilo orijentirano prema „stvaranju slobodnog deviznog tržišta“, s posebnim naglaskom na „održavanju njegove likvidnosti“ koja bi se postigla tako što bi one privredne organizacije koje stvaraju većinu deviza njima u konačnici i raspolagale. Pod time se podrazumijeva kako bi hrvatska privredna poduzeća koja su ostvarila devizni suficit sama odlučivala o načinu uporabe vlastitih deviznih sredstava. Privredna bi ih poduzeća mogla uložiti u proširenje i modernizaciju vlastite proizvodnje, time povećavajući izvoz, ili ih svojevrijem plasirati na novostvoreno slobodno devizno tržište na kojemu bi se tečaj pojedinih valuta formirao na temelju stvarnog odnosa ponude i potražnje za određenom valutom. Dakle, i na polju deviznog sustava iz hrvatske su se mogli čuti zahtjevi za većim uvažavanjem tržišnih kriterija i principa.¹⁶¹ Potpuno na tragu stavova onodobnog hrvatskog političkog vodstva o potrebi stvaranja slobodnog deviznog tržišta je i, primjerice, pisanje Mladena Staničića u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*. On ističe kako se neće „pogriješiti ako se baš u uvođenju deviznog tržišta uoči put većeg deviznog priliva u Jugoslaviju“. Samim time bi se, prema njegovu mišljenju, „uskладili interesi izvoznika, tj. privrede Hrvatske, s interesima cijele zemlje“, odnosno SFRJ.¹⁶² Miko Tripalo, u već spomenutom intervjuu za *Hrvatski gospodarski glasnik*, govoreći o načinima na koje bi SR Hrvatska mogla povećati stopu zaposlenosti i smanjiti ekonomsku emigraciju, posebno naglašava važnost rješavanja „kompleksa sistema ekonomskih odnosa s inozemstvom“, odnosno pitanje deviznog sustava. Tripalo ističe kako je potrebno „usvojiti ideju o valorizaciji republičkog dinara i to u odnosu na platnu bilancu svake republike“, pri čemu bi „se nama – kao jednoj od rijetkih republika koja je devizno suficitna – pružile velike mogućnosti da na osnovi tog suficita osiguramo bržu modernizaciju privrede i otvaranje novih objekata, ne samo u proizvodnji, nego i u turizmu i drugim privrednim oblastima“. Za realizaciju takvog nauma hrvatskog političkog rukovodstva bilo bi potrebno da „republike same raspoložu svojim sredstvima poslije podmirivanja odgovarajućih deviznih sredstava za potrebe Federacije“.¹⁶³ Mladen Staničić, ponovno u skladu sa navedenim stavom, ističe kako „bi bilo idealnije i efikasnije za cijelu zemlju kada bi izvoznici raspolagali s

¹⁶¹ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 271.; Šime Đodan, „Jedinstveno tržište, razvijenost republika i kompenzacije“, *Hrvatski tjednik*, 14. V. 1971., 4.

¹⁶² Staničić, „Devize na tržište“, 7.; Vidi također i: Hrvoje Šošić, „Zašto se ne ostvaruje stabilizacija?“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. IV. 1971., 8.

¹⁶³ „Hrvatska na pragu punog prosperiteta – Intervju Mike Tripala Hrvatskom gospodarskom glasniku“, 6.

devizama koje zarade“, a u kojem „bi slučaju njihova ekonomičnost bila u potpunosti iskorištena“. ¹⁶⁴

Pitanje centraliziranog deviznog sustava u SFRJ također se, kao i svi gospodarski problemi o kojima progovaraju hrvatsko političko rukovodstvo i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, može svesti pod jedan ključni problem cjelokupnog jugoslavenskog gospodarskog sustava – preveliku moć državnog birokratsko-administrativnog aparata i saveznog centra. Naime, prema tada važećim zakonskim propisima hrvatska su privredna poduzeća do 1972. godine, kada su nastupile neznatne izmjene, mogla zadržati samo 7 % svojih deviznih zarada, dok je ostatak ustupan saveznim bankama ili, kako je već navedeno, Narodnoj banci Jugoslavije u Beogradu. ¹⁶⁵ Miko Tripalo navodi kako je hrvatsko političko rukovodstvo takvu administrativno-centralističku praksu „posebno kritiziralo na području vanjskotrgovinskog i deviznog režima“ gdje je bilo „previše administrativne i 'propisne' nadležnosti državnog aparata“. ¹⁶⁶ Potpuno u skladu sa navedenim Marko Veselica u *Hrvatskom tjedniku* ističe kako bi se raščišćavanjem „ekonomskih odnosa i instrumenata na području deviznog i vanjskotrgovinskog sustava hrvatska gospodarska struktura još jače uklopila u međunarodnu podjelu rada, a iz čega bi rezultirao visoki devizni priljev koji bi se ogledao u deviznom suficitu od 350 milijuna dolara“. ¹⁶⁷ Naime, toliko bi prema procjeni Marka Veselice iznosio devizni suficit SR Hrvatske kada bi, čak i nakon što podmiri osnovne devizne obaveze prema centralnoj državi, a tu se prije svega misli na formiranje zajedničkih jugoslavenskih deviznih rezervi, osnovnim gospodarskim subjektima, odnosno privrednim poduzećima, bilo omogućeno samostalno raspolaganje vlastitim deviznim sredstvima bez tutorstva saveznih organa i obaveze deponiranja deviznih sredstava u NBJ.

¹⁶⁴ „Idea o deviznom potencijalu kao osnovi za zaduživanje u inozemstvu onemogućava zaduživanje bez pokrića. U slučaju kada se je svatko mogao zaduživati na osnovu dinarskog potencijala, teret vraćanja duga preuzimao je onaj koji je zaradio devize, a koristi od toga duga nije imao. Kada netko ne mora vraćati dugove, jasno je da neće mariti ima li pokriće, pa je i to jedan od razloga teške situacije u kojoj se našla jugoslavenska plaćevna bilanca“. Staničić, „Devize na tržište“, 8.

¹⁶⁵ Marko Veselica, *Moja hrvatska sudbina: uznički dnevnik* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003), 139.; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 414.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 584-585.; Izmjene koje su nastupile nakon političkih smjena u Hrvatskoj krajem 1971. godine dopustile su privrednim poduzećima zadržavanje 20 % zarađenih deviznih sredstava, dok su one privredne organizacije koje su se bavile turizmom mogle zadržati 45 % zarađenih deviza. Takav prijedlog novog deviznog sustava bio je tijekom 1971. godine, kada je široj javnosti prvi puta predstavljen prijedlog navedenih promjena, popraćen širokom javnom diskusijom u *Hrvatskom tjedniku*. Tom je prilikom Aleksandar Žuvela, tada sekretar za privredni sistem Privredne komore SR Hrvatske, isticao kako takva izmjena deviznog sustava, iako u osnovi pozitivnog karaktera za SR Hrvatsku, nije dovoljna da bi se hrvatska privredna poduzeća dodatno potaknula na unapređenje proizvodnje i povećanje izvoza. Aleksandar Žuvela, „Stajališta Izvršnog vijeća Hrvatske o deviznom sustavu nisu prihvatljiva za Hrvatsku“, *Hrvatski tjednik*, 23. IV. 1971., 3.

¹⁶⁶ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 37.

¹⁶⁷ Marko Veselica, „Naši životni interesi“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 8.

Savka Dabčević-Kučar ističe kako je Jugoslavija kao cjelina bila vrlo slabo uključena u svjetsku podjelu rada, odnosno u svjetsko tržište, unatoč tome što je jedan od glavnih ciljeva gospodarske reforme iz 1965. godine bio upravo to – čvršća integracija sa svjetskim tržištem.¹⁶⁸ To nas ponovno upućuje na prethodno već formiran zaključak kako je gospodarska reforma iz sredine šezdesetih godina bila nedosljedno provedena. Navedeno je prema Dabčević-Kučar izazivalo stalan nedostatak deviznih sredstava, deficit platne bilance u trgovini s inozemstvom i pomanjkanje deviznih rezervi na razini cijele SFRJ. Takvo je stanje dodatno pogoršavala velika neravnomjernost priljeva i odljeva deviza po republikama, pri čemu su SR Hrvatska i SR Slovenija bili najveći „sakupljači“ deviza u Jugoslaviji, odnosno jedine su ostvarivale devizni suficit.¹⁶⁹ Time je teret podmirivanja deficita platne bilance cijele SFRJ s inozemstvom, logično, padao na njihova leđa, tj. deficit je pokrivan deviznim sredstvima koje su one stvorile. Ovdje ću, kako bih stvorio zorniju sliku o značaju koji je hrvatsko gospodarstvo imalo za ukupni devizni priljev cijele SFRJ iznijeti nekoliko statističkih podataka. Primjerice, u studiji Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske iz 1969. godine, a koju iznosi Savka Dabčević-Kučar, utvrđeno je kako je tijekom 1967. i 1968. godine SR Hrvatska u ukupnoj strukturi deviznog priljeva od turizma sudjelovala sa 72 % od ukupnog jugoslavenskog turističkog deviznog priljeva. U ukupnoj vrijednosnoj strukturi svega robnog i nerobnog međunarodnog poslovanja hrvatski je udio 38,4 %, dok je taj udio u jugoslavenskom totalu koji se tiče radničkih doznaka iz inozemstva iznosio gotovo 46 % za navedeno razdoblje.¹⁷⁰ Gotovo identične podatke za 1970. godinu, a koji pokazuju tendenciju rasta, iznosi Aleksandar Žuvela u *Hrvatskom tjedniku*. Tada je, primjerice, udio SR Hrvatske u deviznom priljevu cijele Jugoslavije narastao na 74 %, dok je hrvatski udio u deviznom priljevu od radničkih doznaka iz inozemstva narastao na 48 %.¹⁷¹ Na tragu navedenoga Mladen Staničić, u već spomenutom članku iz *Hrvatskog gospodarskog glasnika*, navodi kako je stimulacija izvoza, koja se može postići isključivo ostavljanjem deviza na raspolaganju onim privrednim poduzećima i republikama koje ih stvaraju, jedini način na

¹⁶⁸ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 270.; „Ulazeći u privrednu reformu postavili smo sebi opći cilj da privređivanje treba učiniti produktivnijim, ekonomičnijim i rentabilnijim u uvjetima tržišne privrede i inozemne konkurencije. (...) Da bi to postigli, trebao je devizni sustav, koji značajno regulira odnose s inozemstvom, udovoljiti nekim principima i ostvariti neke ciljeve, (...) a to su stvaranje veće jednakosti u uvjetima privređivanja, uravnoteženje opće i regionalne platne bilance, liberalizacija uvoza, (...) povećanje dugoročne sklonosti izvozu u poslovnoj orijentaciji privredne organizacije, (...) povećanje deviznih rezervi i njihovo održavanje na nivou potrebnom za likvidnost zemlje u međunarodnim plaćanjima“. Kovačević, „Nova devizna taktika“, 37.; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 107.

¹⁶⁹ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 103-104.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 271.

¹⁷⁰ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 272-275.

¹⁷¹ Navedene je podatke izračunala Služba društvenog knjigovodstva SRH. Žuvela, „Zablude o deviznom režimu“, 7.

koji se može riješiti pitanje deficita platne bilance cijele SFRJ.¹⁷² Identičnu ocjenu donosi i Dalibor Kovačević, također u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, koji ustvrđuje kako je u Jugoslaviji nužno „uspostavljanje slobodnog deviznog tržišta i liberalnog raspolaganja devizama“.¹⁷³

Marko Veselica u intervjuu za njemački *Der Spiegel* 1980. godine, odnosno 9 godina nakon kraha Hrvatskog proljeća, navodi kako je 1970. godine ukupni hrvatski devizni suficit iznosio 600 milijuna američkih dolara. Navedena je brojka zasigurno preuveličana kako bi ostavila što veći dojam na potencijalne čitatelje u Njemačkoj i zapadnoj Europi, međutim, njegov opis prakse tadašnjeg deviznog sustava na najbolji mogući način dočarava svu problematiku s kojom se suočavalo ondašnje hrvatsko gospodarstvo. Naime, kako je prethodno opisano Hrvatska je navedena devizna sredstva morala predavati federaciji po službenom tečaju koji je tada, tijekom 1970. godine, iznosio 1250 jugoslavenskih dinara za 1 američki dolar. Tako administrativno postavljen tečaj dinara u odnosu na dolar od strane jugoslavenskih vlasti bio je poprilično precijenjen, a realni je tečaj iznosio oko 1600 starih dinara za 1 dolar. Pri tome je od izuzetne važnosti napomenuti kako su, primjerice, beogradski reeksporteri na tzv. crnom tržištu, a gdje su se cijene formirale na osnovu stvarne ponude i potražnje za određenom valutom, jedan dolar prodavali i za čak 5000 dinara. Upravo je ta razlika između službenog, stvarnog i „crnog“ tečaja predstavljala veliki problem za hrvatska privredna poduzeća. Naime, predajući velik dio deviznih sredstava Narodnoj banci Jugoslavije po službenom tečaju, a onda ponovno kupujući ta ista devizna sredstva po stvarnom i „crnom“ tečaju od saveznih banaka i velikih reeksportera, hrvatske su privredne organizacije po prirodi stvari bile lišavane vlastite akumulacije kapitala. Slična se stvar događala i s deviznim doznakama hrvatskih radnika u inozemstvu.¹⁷⁴

Iz navedenoga proizlazi kako su onodobno hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* artikulirali gotovo identične zahtjeve koji se tiču decentralizacije jugoslavenskog deviznog sustava. Ti se zahtjevi najbolje očituju u široko prihvaćenoj paroli „za naše devize“, a koja odražava temeljni hrvatski zahtjev za samostalno raspolaganje vlastitim dohotkom u vidu zarađenih deviznih sredstava. U

¹⁷² „Mnoge računice pokazuju da je dosadašnji devizni i vanjskotrgovinski sustav bio osnova odlijevanja dohotka iz Hrvatske. No to se u cijeloj Jugoslaviji vratilo kao bumerang. Ako jedna izrazito izvozna privreda, kao što je to privreda Hrvatske, gubi u izvozu, tada poslovni ljudi nisu ni zainteresirani da zarađuju dolare koje drugi troše. Devizni priliv se smanjuje proporcionalno svoti deviza koje se oduzimaju izvoznicima. Posljedica je već stravičan manjak plaćevne bilance cijele zemlje što je izvor svih ekonomskih i drugih teškoća“. Staničić, „Devize na tržište“, 7.

¹⁷³ Kovačević, „Nova devizna taktika“, 39.

¹⁷⁴ Marko Veselica, *Moja hrvatska sudbina*, 138-139.

tom kontekstu Miko Tripalo ističe kako je „veća centralizacija sredstava išla na štetu razvijenih republika jer se ograničavao njihov razvoj, a republike koje su bili aktivni izvoznici bile su oštećivane i nerealnim tečajem dinara, na osnovu kojeg su prikupljene devize u centralni fond“.¹⁷⁵ Navedeno najbolje sumira Savka Dabčević-Kučar koja ističe kako je onodobna jugoslavenska devizna politika „po shvaćanju gotovo svih ekonomista u Hrvatskoj (...) samo konzervirala postojeće stanje“ i kako „potpuna centralizacija deviza i njihova više-manje administrativna raspodjela ne može biti poticajem za stjecanje deviza“. To nam također još jednom svjedoči o činjenici kako je ondašnje hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo obraćalo veliku pažnju na analize koje su iznosili ekonomisti u analiziranome tisku.¹⁷⁶

5.1. EKONOMSKA EMIGRACIJA I RADNIČKE DOZNAKE

Stanovništvo neke zemlje jedan je od prvorazrednih ekonomskih čimbenika koji utječe na općenita gospodarska kretanja. Drugim riječima, ljudi su ključan gospodarski resurs i od najvećeg su mogućeg značaja za ekonomiju pojedine države. Stoga ne čudi kako su hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i ekonomisti u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* posebnu pažnju priklanjali pitanju masovne ekonomske emigracije koja je pogodila Hrvatsku u drugoj polovici šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.¹⁷⁷ Osim toga, pitanje ekonomske emigracije usko je povezano s već naznačenim problemom centraliziranog deviznog sustava s izrazito distributivnim karakterom, što ću detaljnije analizirati u nastavku rada. Naime, uslijed gospodarske krize koja je nastupila nakon uvođenja mjera privredne reforme 1965. godine, a koja je dovela do stagniranja privrede i rasta nezaposlenosti na prostoru cijele SFRJ, jugoslavenske su vlasti otvorile granice omogućivši na taj način velikom broju svojih građana mogućnost odlaska na „privremeni rad“ u inozemstvo. Drugim riječima, jugoslavenski je politički vrh problem nemogućnosti stvaranja novih radnih mjesta odlučio riješiti jednostavnom „liberalizacijom viznog režima“ bez upuštanja u poduzimanje konkretnijih promjena u vlastitom gospodarskom sustavu.¹⁷⁸ Tako je krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina broj jugoslavenskih državljana koji su radili u

¹⁷⁵ „Hrvatska je najveći dobavljač deviza od robne razmjene, turizma, pomorske privrede, doznaka radnika na privremenom radu u inozemstvu. Na taj je način težnja za dosljednim razvijanjem samoupravljanja i jačanjem njegove materijalne osnove povezana s interesima Hrvatske kao republike“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 103.

¹⁷⁶ „Neprekidno oduzimanje sredstava od izvoznika i nagrađivanje uvoznika ne može pogodovati izvoznoj orijentaciji, nužnoj za razvoj; slično djeluje i nerealan tečaj dinara održavan mjerama ekonomske politike, o kojoj se odlučuje isključivo u centru“. Dabčević-Kučar, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 270.

¹⁷⁷ Tako primjerice: Hrvoje Šošić, „Za preporod hrvatskog sela“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 9.; Nikola Bičanić, „Bijeg iz Like“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 9. VII. 1971., 3.; „Hrvatski geto u Americi, čudno? Ali istinito!“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. XI. 1971., 15.-17.

¹⁷⁸ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 424-425.; Mihaljević, *Komunizam i čovjek*, 34.; Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918.-1990.*, 217-218.

inozemstvu iznosio najmanje 500.000, od čega su golemu većinu činili građani SR Hrvatske, ali i općenito Hrvati iz drugih republika, prije svega Bosne i Hercegovine. Pri tome je važno upozoriti na činjenicu kako velik broj jugoslavenskih državljana koji su se nalazili na „privremenom radu u inozemstvu“ nije bio evidentiran. Shodno tome, navedenu brojku sa popriličnom sigurnošću možemo smatrati i većom.¹⁷⁹

Savka Dabčević-Kučar ističe kako se 1970. godine, prema procjeni hrvatskog Republičkog zavoda za zapošljavanje, u inozemstvu na „privremenom radu“ nalazilo oko 400.000 građana SR Hrvatske od kojih veliku većinu čine mladi ljudi, tj. oni između 20 i 45 godina. Ukoliko uzmemo u obzir kako je SR Hrvatska prema popisu stanovništva 1971. godine imala 4.426.221 stanovnika, što je 21,8 % od ukupnog stanovništva SFRJ, ovdje iskazane brojke o hrvatskoj ekonomskoj emigraciji još više dobivaju na važnosti.¹⁸⁰ Iste podatke iznosi i Marija Žakić u *Hrvatskom gospodarskom glasniku* ističući pri tome kako se u inozemstvu iz ekonomskih razloga samo s područja zagrebačke regije, u koju su spadale, primjerice, općine Jastrebarsko, Vrbovec, Klanjec, Krapina, Donja Stubica, Zlatar Bistrica i Velika Gorica, nalazi oko 48.000 građana. Ona također posebno upozorava na podatak kako je oko 80 % hrvatskih građana koji rade u inozemstvu mlađe životne dobi, odnosno kako se radi o onom kontingentu stanovništva koji je najvitalniji i koji bi trebao pokretati ekonomiju SR Hrvatske i SFRJ općenito.¹⁸¹

Kako bi zornije dočaralo i ukazalo na kritičnost demografske situacije u kojoj se Hrvatska zatekla početkom sedamdesetih godina hrvatsko je političko rukovodstvo isticalo kako je SR Hrvatska imala ne samo najveću ekonomsku emigraciju od svih republika u SFRJ, već i u Europi općenito, mjereno u relativnim, a ne apsolutnim pokazateljima.¹⁸² Pri tome se

¹⁷⁹ Jugoslavenska su državna tijela zadužena za praćenje migracija stanovništva raspolagala samo podacima o radnicima čiji je odlazak bio „odobren i evidentiran“. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 426.; Tomislav Šulj, „Hrvatsko proljeće – proljeće hrvatskog novinarstva. Novine kao povijesni izvor i ogledalo društvene krize 1971. godine“ (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2011.), 60.

¹⁸⁰ Dabčević-Kučar, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 227.; S navedenom procjenom slaže se i Dužan Bilandžić. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 479-481.

¹⁸¹ Kao najvažnije razloge zbog kojih se velik broj građana SR Hrvatske odlučio potražiti posao u inozemstvu, prije svega u zemljama zapadne Europe, točnije u Saveznoj Republici Njemačkoj, Žakić ističe nemogućnost rješavanja stambenog pitanja, niske osobne dohotke, bolje radne uvjete i veću mogućnost stvaranja uštede u inozemstvu. Marija Žakić, „Zašto rade u inozemstvu i kako da se vrate u domovinu“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 10.; Alica Wertheimer-Baletić, „Emigracija 'progutala' prirast stanovništva Hrvatske“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971. 9.; Dodajmo tome i podatak koji iznosi Dušan Bilandžić, a koji također objašnjava razlog velike ekonomske emigracije iz SR Hrvatske i SFRJ općenito. Naime, „prema anketi Zavoda za migracije i narodnosti prosječna mjesečna plaća jugoslavenskih radnika u inozemstvu iznosila je 236.000 starih dinara ili oko 750 zapadnonjemačkih maraka“. To je bilo i do tri i pol puta više od iznosa prosječne mjesečne plaće u SFRJ krajem 1966. i početkom 1967. godine. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 481-482.

¹⁸² Prema Šimi Đodanu hrvatska stopa iseljavanja je bila druga na svijetu, odmah iza one Portorika. Šime Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918.-1990.*, 222.

Savka Dabčević-Kučar poziva izravno na istraživanja Alice Wertheimer-Baletić koja je svojim pisanjem za *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik* dala veliki obol u isticanju ozbiljnosti problema demografskih kretanja u Hrvatskoj. Wertheimer-Baletić ističe „da je tokom šezdesetih godina najveći kontingent ekonomske emigracije iz Jugoslavije dala SR Hrvatska kao područje na kojem se istovremeno konstantno odvijao pad stope prirodnog prirasta (...) uvjetovan prije svega stalnim smanjivanjem fertiliteta, dok je opća stopa mortaliteta bila uglavnom konstantna“. Ona također upozorava i na činjenicu kako je Hrvatska, gledano u postotnom udjelu ekonomske emigracije u ukupnom stanovništvu zemlje, znači u relativnim brojkama, na samom vrhu ljestvice europskih zemalja, a sličnu situaciju tih godina bilježi jedino Republika Irska. Posebno zabrinjavajućom Wertheimer-Baletić je okarakterizirala činjenicu kako je „hrvatska ekonomska emigracija progutala prirodni prirast stanovništva“. Pri tome ističe kako bi Hrvatskoj uskoro, pogotovo ukoliko se smanji priljev stanovništva u nju, pretežito Hrvata iz susjedne Bosne i Hercegovine, mogla zaprijetiti i depopulacija. Prema njezinim podacima u 1965. godini prirodni je prirast iznosio oko 31.200 osoba, a ekonomska emigracija oko 20.000 osoba ili 64 % od iznosa prirasta. U 1966. godini prirast je iznosio oko 33.400 osoba, a ekonomska emigracija oko 30.000 osoba ili oko 90 % od iznosa prirodnog prirasta. Prirodni je prirast 1967. godine iznosio oko 25.700 osoba, a ekonomska emigracija oko 20.000 osoba. U 1968. godini prirast pada na 21.700 osoba, a kontingent ekonomske emigracije raste na 30.000 osoba i nadvisuje za 36 % iznos prirasta. Prirodni prirast 1969. godine i dalje pada na oko 17.000, a kontingent ekonomske emigracije je obuhvatio dvostruki iznos prirasta, odnosno 35.000 osoba. Najveća je disproporcija između navedenih veličina nastupila u 1970. godini kada je prirodni prirast pao na razini od oko 14.000 osoba, a ekonomska se emigracija zadržala na razini od prošle godine, odnosno na brojci od 35.000 osoba, što je i više nego dvostruko od prirodnog prirasta te godine.¹⁸³ Na identičnu problematiku, baratajući identičnim brojkama preuzetim upravo iz radova Alice Wertheimer-Baletić, ukazivala je i Savka Dabčević-Kučar jednostavno ističući da „kako se prirodni prirast smanjivao, tako se omjer prirodnog prirasta i odlaska na privremeni rad (radne emigracije) pogoršavao – rekla bih do zabrinjavajuće razine“.¹⁸⁴

Devizne doznake koje su navedeni hrvatski radnici uplaćivali svojim obiteljima ili na vlastite bankovne račune u matičnoj zemlji činile su, kako je naznačeno u prethodnom poglavlju, velik dio općeg deviznog priljeva SFRJ. Osnova problema deviznih radničkih

¹⁸³ Wertheimer-Baletić, „Emigracija 'progutala' prirast stanovništva Hrvatske“, 9.

¹⁸⁴ Dabčević-Kučar, '71. Hrvatski snovi i stvarnost, 228-229.; Vidi i: Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 427-428.

doznaka bila je u uvriježenom mišljenju u SR Hrvatskoj kako se njima podmiruje deficit platne bilance SFRJ u trgovini s inozemstvom. Drugim riječima, reformski orijentirano vodstvo SKH i tisak naglašavali su da se radnicima na radu u inozemstvu, gdje je bilo najviše hrvatskih radnika, oduzimaju njihove doznake i potom puni savezni proračun. S druge strane građanima SR Hrvatske preostajala je nerealna, zapravo niža protuvrijednost u jugoslavenskim dinarima. Stoga je hrvatsko rukovodstvo uporno inzistiralo na promjeni deviznog režima. Općenita retorika hrvatskog političkog rukovodstva i ekonomista u ovdje predmetnom tisku bila je usmjerena na to kako bi devizna sredstva trebale dobivati privredne organizacije koje se nalaze na području s kojega dolaze radnici u inozemstvu i koji šalju navedene devizne doznake. Na taj bi se način modernizacijom i proširenjem proizvodnje stvorili pogodni uvjeti za povratak građana SR Hrvatske koji su se nalazili pretežno u zemljama zapadne Europe, odnosno stvorila bi se nova radna mjesta koja bi im osigurala egzistenciju u domovini. Primjerice, Marija Žakić ističe kako hrvatsko političko rukovodstvo mora nastaviti „inzistirati na novim rješenjima u deviznom sustavu kako bi se sredstva ostvarena radom naših radnika u inozemstvu ulagala u privredni razvoj onih područja gdje žive obitelji iz kojih su otišli radnici“. Pri tome posebno navodi kako u Hrvatskoj postoji „opravdana bojazan da, sve dok se sa deviznim doznakama ili uštedama naših radnika ne prestane administrativno i distributerski izigravati realna vrijednost zarađenog novca, neće biti većeg povratka radnika“.¹⁸⁵ Mladen Staničić naglašava kako bi se „ubuduće pri određivanju tako važnog elementa gospodarskog sustava kao što je devizni režim, više nego dosad moralo progovarati o interesu područja koje donosi najviše deviza Jugoslaviji“, odnosno o Hrvatskoj.¹⁸⁶ Taj je zahtjev za promjenom deviznog režima bio izražen već spomenutom i široko prihvaćenom parolom „za naše devize“. Većina deviza stvarala na tlu SR Hrvatske ili su ih stvarali hrvatski radnici u inozemstvu, ali su dvije trećine financijskog kapitala bile koncentrirane u Beogradu. Taj je kapital tamo bio podložan tijelima u kojima su Srbi imali prevlast.¹⁸⁷ Hrvatski je prijedlog promjene deviznog režima bio usmjeren na osamostaljivanje hrvatskih novčano-kreditnih ustanova, odnosno, prijedlog je bio usmjeren na stvaranje zasebne republičke Narodne banke koja bi imala pravo raspolagati devizama. Na tragu toga Savka Dabčević-Kučar 1971. godine iznosi „prijedlog da republička Narodna banka (...) mora imati pravo raspolaganja devizama (...) što ne bi značilo izdvajanje iz jugoslavenskog bankarskog

¹⁸⁵ Žakić, „Zašto rade u inozemstvu i kako da se vrate u domovinu“, 14.; Vidi i: Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, 6.

¹⁸⁶ Mladen Staničić, „Devize na tržište“, 7.

¹⁸⁷ Naglašavam ovdje kako je i savezna administracija bila neuravnotežene nacionalne strukture, a što je pridonosilo povlaštenom položaju nekih gospodarskih grana, a samim time i pojedinih pokrajina, republika i nacija općenito. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 414.-415.

sustava“, već učvršćivanje tog istog sustava na načelima gospodarske reforme 1965. godine. Ponovno je hrvatsko političko rukovodstvo uzaludno pokušavalo saveznom centru vlastitu borbu za jačanjem hrvatskog gospodarskog položaja prikazati i kao borbu za jačanjem stabilnosti cijele SFRJ. Takvi su prijedlozi dočekani „na nož“ i unaprijed su bili odbacivani kao nacionalistički, šovinistički i separatistički, da navedeno samo neke od uobičajenih diskvalifikacija.¹⁸⁸

5.2. ZAJEDNIČKI OSLOMOTAC NA TITOV AUTORITET

Hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i tisak, odnosno *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik*, zajednički su se za ostvarenje svojih gospodarskih zahtjeva oslanjali na autoritet Josipa Broza Tita, neprikosnovenog jugoslavenskog političkog vlastodržca i arbitra, kako među jugoslavenskim republikama, tako i među njihovim često suprotstavljenim partijskim organizacijama. S obzirom na to Titovi su stavovi o gospodarskim pitanjima bili najjači argument i potporanj za hrvatska nastojanja koja su smjerala promjeni deviznog sustava. Miko Tripalo ističe kako je hrvatsko političko rukovodstvo tijekom 1970. i većim dijelom 1971. godine „imalo njegovu podršku zbog toga što je Tito bio suglasan s osnovnim ekonomskim stavovima politike koju je SKH zastupao“, pogotovo na polju deviznog sustava.¹⁸⁹ To se, dakako, konkretno odnosilo na hrvatsku želju za decentralizacijom deviznog sustava općenito. Tako se hrvatsko političko rukovodstvo i onodobni ovdje analizirani tisak zajednički, kao svojevrsnim legitimacijskim štitom svojih zahtjeva za decentralizaciju deviznog sustava, koriste, primjerice, govorom kojega je Josip Broz Tito održao u Varaždinu za svojega posjeta sjevernoj Hrvatskoj u rujnu 1971. godine. Naime, u navedenom je govoru Tito oštro kritizirao postojeći devizni sustav probudivši tako nade kod hrvatskog rukovodstva i tiska kako bi se navedeno pitanje zaista moglo riješiti u korist Hrvatske i privrednih organizacija na njenom području. Savka Dabčević-Kučar navodi kako je Tito u navedenom govoru istaknuo rješavanje pitanja deviznog sustava kao ono oko kojega se jugoslavenske političke elite ne bi više smjele „natezati“, već mu moraju odlučnije pristupiti u smislu konačne decentralizacije prava raspolaganja deviznim sredstvima. Ona također ističe kako je onodobno hrvatsko političko

¹⁸⁸ Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 275.

¹⁸⁹ Napominjem ovdje kako je Tito davao podršku ekonomskim zahtjevima hrvatskog rukovodstva i tijekom ranijih razdoblja. Zbog prirode samog sustava, u kojemu su sve bitne poluge vlasti bile isključivo u Titovim rukama, bilo je iluzorno očekivati kako se ikakvi krupniji ekonomsko-politički zahtjevi bilo kojeg političkog aktera u SFRJ mogu realizirati bez njegove podrške. „U toku ljeta 1969. Tito je imao višednevnu turneju po Dalmaciji, a uz Bakarića su ga pratili novi rukovodioci Hrvatske (Savka Dabčević-Kučar, Pero Pirker, Dragutin Haramija i Jakov Blažević). (...) Tito je za vrijeme putovanja uglavnom davao podršku u javnim istupima stanovištima hrvatskog rukovodstva o ekonomskim pitanjima, ali je isto tako odlučno tražio reafirmiranje vodeće uloge partije“. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 11, 131.; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 572-576.

rukovodstvo u Titovu autoritetu vidjelo najveću mogućnost za provođenje vlastitih gospodarskih zahtjeva. Pri tome posebno apostrofira Titovo krajnje pojednostavljenje problema deviznog sustava u SFRJ, navodeći kako je on, nakon razgovora sa hrvatskim političkim rukovodstvom za vrijeme spomenutog posjeta, ispravno primijetio nelogičnost situacije u kojoj je konkretno varaždinska tekstilna industrija prisiljena „moljakaat za devize“ kod saveznih organa, iako sama stvara dovoljno deviznih sredstava koje bi mogla uložiti u modernizaciju vlastite proizvodnje, a samim time i u povećanje deviznog priljeva.¹⁹⁰

Identičnim se primjerom, tj. Titovim govorom kao vrhunaravnim arbitrarnim mjerilom, koristi i *Hrvatski tjednik*. U članku „Tito i devizni sustav“ autor pod pseudonimom *Oeconomicus*, prethodno također citirajući dijelove Titova govora, navodi kako se varaždinskim tekstilnim poduzećima „ne priznaje ni jedna retenciona kvota (7%) od deviza ostvarenih prodajom tekstila u njihovim prodavaonicama diljem Jugoslavije“, odnosno kako im se „uzima sve do posljednjeg dolara, marke ili lire (...) i to u isto vrijeme kada zbog rada sa zastarjelom opremom imaju gotovo dvostruko manje osobne dohotke od nego radnici u tvornicama alkoholnih pića“. Pri tome se autor ne zaustavlja na kritici takvog stanja samo u varaždinskoj tekstilnoj industriji, već navodi i primjer automobilske industrije, smještene u SR Srbiji,¹⁹¹ kojoj je, za razliku od tekstilne, dopušteno korištenje deviznih sredstava iz retencijske kvote, odnosno potpuno slobodno raspolaganje onim deviznim sredstvima koja ostanu privrednim poduzećima nakon predaje većeg dijela Narodnoj banci.¹⁹² S obzirom na prirodu sustava koji je sva devizna sredstva koncentrirao u saveznom centru, tj. Beogradu, a zatim ih prema arbitrarnoj procjeni savezne administracije dalje distribuirao po gospodarskim granama, za koje je ponovno ista savezna administracija procjenjivala koliko je deviznih sredstava potrebno izdvojiti za njihovo unapređenje, potpuno je jasno zašto je takav sustav izazvao veliko nezadovoljstvo hrvatskog političkog rukovodstva, tiska i hrvatske javnosti općenito.

6. ZANEMARIVANJE HRVATSKIH POTENCIJALA I POTREBA

Hrvatsko nezadovoljstvo vlastitim gospodarskim položajem u Jugoslaviji nije bilo izazvano samo neposrednim izvlačenjem financijskih sredstava, a potom i njihovim posljedičnim prelijevanjem u druge jugoslavenske republike, i općenito prevelikim opterećenjem gospodarstva državnim zahvaćanjem u zaradu privrede, već i kontinuiranim

¹⁹⁰ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 271.

¹⁹¹ Problem neracionalnog smještaja automobilske industrije u SFRJ detaljnije ću analizirati u sljedećem poglavlju rada.

¹⁹² *Oeconomicus*, „Tito i devizni sustav“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 24. IX. 1971., 6.

zanemarivanjem njenih razvojnih potencijala. Mnogobrojni su primjeri zanemarivanja i onemogućavanja hrvatskih potencijala i potreba, a svi se u konačnici svode na, prije svega, nedostatak početnog razvojnog impulsa u vidu financijskog kapitala potrebnog za razvoj i optužbe za megalomaniju te nacionalizam. Navedena nemogućnost dobivanja potrebnog investicijskog kapitala najčešće je svoje opravdanje pronalazila u raznoraznim potrebama za solidariziranjem sa cijelom Jugoslavijom, posebice onim nerazvijenim dijelovima. Drugi, „skriveni“ motiv bio je protežiranje monopolističkog položaja određenih privrednih grana čiji su se nositelji, s privilegiranim položajem na cijelom jugoslavenskom tržištu, najčešće nalazili u saveznom centru, tj. Beogradu, ili općenito na prostoru Socijalističke Republike Srbije (SRS).¹⁹³

Dugotrajno zanemarivanje hrvatskih razvojnih potencijala otvorilo je probleme neadekvatnog smještaja određenih industrijskih grana. Pri tome su hrvatsko političko rukovodstvo i tisak najčešće kritizirali početne neracionalne projekte kapitalne izgradnje u fazi snažne industrijalizacije krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina. U tome je kontekstu posebno važno pitanje zanemarivanja postojećih preduvjeta za razvoj industrije, kao što su postojanje kvalificirane radne snage i raspolaganje pratećom industrijom, ali i ranije spomenuta udaljenost od potencijalnog tržišta te usklađenost, odnosno neusklađenost sa postojećom sirovinskom osnovom. Naime, time se, u skladu s opisanom boljkom jugoslavenskog gospodarskog sustava da se posljedice lošeg poslovanje jedne privredne grane nerijetko prebacuju na cijelo gospodarstvo, u bitnoj mjeri naštetilo kako jugoslavenskom gospodarstvu u cjelini, tako i hrvatskom gospodarstvu u okviru jedinstvenog jugoslavenskog gospodarskog sustava. Osim što mu je u početku onemogućen razvoj u skladu s realno postojećim potencijalima, ono je kasnije, posebice tijekom šezdesetih godina snažno osjećalo posljedice neracionalnih odluka u najranijoj fazi izgrađivanja cjelokupnog jugoslavenskog gospodarstva. Vrlo je važno još jednom istaknuti kako je svaki oblik zanemarivanja konkretnih razvojnih potreba bilo koje jugoslavenske republike, u ovom slučaju Hrvatske, a s obzirom na višenacionalni sastav Jugoslavije, morao voditi vrlo oštrim konfrontacijama koje su samo dodatno produbljivale postojeća proturječja u gospodarskom sustavu.¹⁹⁴

¹⁹³ Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, 4-7.; Marko Veselica, „Temeljne komponente u izgradnji hrvatske političke i gospodarske strukture“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 13. X. 1971., 5-7.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 185-186.

¹⁹⁴ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 421-422.; Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918-1990.*, 62-63.; Dragan Lalić, „Neki gospodarski razlozi suverenosti republika“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 8-11.; Marko Veselica, „*Hrvatska gospodarska strategija*“, 20-22.

6.1. „HRVATSKA BEZ KRILA“¹⁹⁵

Jedan od najočitijih načina onemogućavanja hrvatskog razvoja u skladu s postojećim mogućnostima i potencijalima jest primjer avioprijevoza i zrakoplovne industrije na prostoru SR Hrvatske i SFRJ općenito. Pri tome su se analize i zahtjevi tadašnjeg hrvatskog rukovodstva, usmjereni na stvaranje vlastite aviokompanije i zrakoplovne industrije, u potpunosti poklapale sa stavovima i analizama iznesenima u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*. Zahtjevi tiska i političara mogu se svesti na zajednički nazivnik – nužnost općenitog razvoja zrakoplovstva i odnosne industrije u SR Hrvatskoj. Dapače, Savka Dabčević-Kučar se, kao predsjednica CK SKH, izravno pozivala na izlaganja i analize iznesene u ovdje analiziranom tisku. Tako je, primjerice, u siječnju 1971. sudjelovala na sastanku zagrebačkog političkog aktiva na kojemu je Slavijan Belamarić, tadašnji direktor „PAN-ADRIE“, omanjeg hrvatskog poduzeća za zrakoplovni prijevoz, održao izlaganje kojim je oslikao trenutno stanje na području avioprijevoza u Hrvatskoj i Jugoslaviji. *Hrvatski tjednik* je naknadno prenio njegovo izlaganje, s obzirom da je pokrenut u travnju 1971. godine, i izvijestio o podršci koju je Dabčević-Kučar izrazila iznesenim zahtjevima koji su se ticali potrebe razvoja hrvatske aviokompanije.¹⁹⁶

Naime, SR Hrvatska u sklopu SFR Jugoslavije nije posjedovala vlastitu zračnu flotu, odnosno, nije imala vlastitu kompaniju koja bi raspolagala putničkim zrakoplovima, unatoč tomu što su ostale, kako strane, tako i domaće zračne kompanije u njoj imale veliko tržište. Na području Hrvatske su se, zbog razvijenog turizma, nalazili najvažniji aerodromi preko kojih se odvijalo 75 % ukupnog zračnog prometa u SFRJ. Pri tome je od posebnog značaja bila zagrebačka zračna luka.¹⁹⁷ Usprkos navedenoj činjenici kako je Hrvatska bila zemlja s najvećim potencijalom za razvitak uspješne aviokompanije, ona ju nije mogla posjedovati zbog toga što su savezni organi kočili i sprečavali razvitak takve kompanije u Hrvatskoj, protežirajući na taj način monopolistički položaj Jugoslavenskog Aerotransporta (JAT) sa sjedištem u saveznom centru, tj. Beogradu. Svaki razvojni program koji bi uključivao razvoj zrakoplovstva u

¹⁹⁵ Naslov ovog poglavlja preuzet iz istoimenog članka Slavijana Belamarića u *Hrvatskom tjedniku* br. 1 od 16. IV. 1971. Više o samom članku i problematici koju otvara u nastavku teksta.

¹⁹⁶ „U Jugoslaviji nakon 1945. sve što je bilo povezano sa zrakoplovstvom bilo je u Beogradu“. Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 265.; Slavijan Belamarić, „Hrvatska bez krila“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 7.

¹⁹⁷ *Hrvatski tjednik* donosi nešto drugačije, međutim vrlo slične podatke prema kojima je SR Hrvatska predstavljala 65 % ukupnog zračnog prometa koji obavljaju domaće i strane kompanije, dok u posve međunarodnom prometu to iznosi gore navedenih 75 %. S druge strane, turistički (tzv. *charter* letovi) odnose se 93 % na Hrvatsku. Pri tome valja istaknuti kako su prema ondašnjim predviđanjima navedeni postotci trebali rasti još više u korist SR Hrvatske i Zagreba kao njenog glavnog grada. Belamarić, „Hrvatska bez krila“, 7.; Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918.-1990.*, 230.

Hrvatskoj napadan je kao „megalomanski“ i nacionalistički, pogotovo od strane savezne administracije i rukovodećih ljudi u privrednim poduzećima čiji bi monopolistički položaj na jugoslavenskom tržištu na taj način bio ugrožen. Ovdje se, naravno, konkretno radilo o sveprisutnom JAT-u.¹⁹⁸

Hrvatski su zahtjevi u osnovi bili usmjereni ka osnivanju vlastite aviokompanije i stvaranju vlastite zračne flote, a sve u skladu sa ranije navedenim tržišnim pokazateljima i potencijalima. To bi, naravno, podrazumijevalo prateće investicije iz saveznih banaka, kao i suglasnost saveznih organa nadležnih za civilni zračni promet. Međutim, navedeni zahtjevi nisu sprovedeni u djelo, a hrvatsku zakirutost na području avioprijevoza najbolje dočarava srednjoročni plan poslovanja grupacije zračnih prijevoznika od 1971. do 1975. godine, prihvaćen na sjednici Savezne privredne komore, prema kojemu bi Hrvatska u navedenom razdoblju imala 75 % - 85 % tržišta usluga, a svega 6 % zračne flote i samo 6 % ukupnog prihoda. O realnoj i potencijalnoj važnosti koju je postojanje vlastite aviokompanije moglo imati za Hrvatsku dovoljno govori podatak kako je jedan mlazni putnički avion tipa DC-9 tada u ukupnom prihodu sudjelovao kao veća tvornica i značajan izvoznik, odnosno sa 3,3 milijarde dinara po avionu.¹⁹⁹ Iz navedenog proizlazi kako cjelokupna politika razvoja zračnog prijevoza u SFRJ nije bila temeljena na objektivnim potrebama tržišta, već je u potpunosti bila podređena razvoju saveznog JAT-a. Naime, ukoliko su i postojale republičke inicijative za razvoj vlastitih aviokompanija one su u samom začetku bile onemogućene zbog navedenog nedostatka financijskog kapitala, čime se prethodno opisana potreba decentralizacije i deetatizacije saveznog kapitala još jednom pokazala kao temeljni problem jugoslavenskog gospodarskog sustava.²⁰⁰ Tako je, primjerice, nepovratnim sredstvima iz OIF-a financirana izgradnja aerodroma u Beogradu, dok su aerodromi uz jadransku obalu i zračna luka u Zagrebu „građeni sredstvima lokalnih izvora na kratke rokove“.²⁰¹

Hrvatski gospodarski glasnik dao je svoj prilog ponajprije zahtjevima za razvoj hrvatske zrakoplovne industrije. Ističući komparativne prednosti koje je SR Hrvatska posjedovala u

¹⁹⁸ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 265-267.

¹⁹⁹ Ovdje valja upozoriti na podatak kako je Hrvatska 1971. u avionskim kapacitetima Jugoslavije sudjelovala svega sa 3,5 %. Drugim riječima, samo je 3,5 % ukupne jugoslavenske zračne flote bilo smješteno u Hrvatskoj. Što se navedenih projekcija razvoja tiče, ukupni prihodi od 1971. do 1975. god. procijenjeni su na 807 milijardi dinara, a samo u 1975. god. ti su prihodi trebali iznositi 201 milijardu dinara, od čega je 80 %, odnosno 161 milijardu dinara, devizni prihod. Belamarić, „Hrvatska bez krila“, 7.; Navedeni plan kritizira i Hrvoje Šošić ističući kako „takav plan razvoja zračne flote nije prihvatljiv za Hrvatsku“. Šošić, „Istina o hrvatskom gospodarstvu (III)“, 7. Također i: Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 266.

²⁰⁰ Marko Veselica, „Naši životni interesi“, 8.

²⁰¹ Slavijan Belamarić, „Odgovor Slavijana Belamarića“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 21. V. 1971., 7.

odnosu na ostale jugoslavenske republike, prije svega postojanje brojnog stručnog kadra i tržišta zainteresiranog za konačni proizvod, ponovno se apeliralo na nositelje financijskog kapitala da daju podršku razvoju zrakoplovne industrije u Hrvatskoj. Tijekom 1971. godine učinjeni su prvi mali koraci prema ostvarivanju takvog projekta. Za početak je planirano, prema svjedočenju Savke Dabčević-Kučar, a to potvrđuje i *Hrvatski gospodarski glasnik* svojim člancima, samo sklapanje zrakoplova na osnovi otkupljene licence, „slično onako kako je započela proizvodnja automobila u mnogim jugoslavenskim republikama“.²⁰² Međutim, kasnija smjena hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva i otpor savezne administracije zaustavili su razvoj u navedenom smjeru, kako po pitanju stvaranja zrakoplovne industrije, tako i po pitanju osnivanja vlastite aviokompanije, ostavljajući tako mogućnost saveznom JAT-u da „ubire svo vrhnje iz turističkog prometa“.²⁰³

6.2. IZGRADNJA PROMETNICA – „LJUDI, HOMO UČKU SAMI SKOPAT!“²⁰⁴

Drugi primjer očitog ignoriranja hrvatskih potreba jest politika izgradnje prometnica u SFRJ, a gdje se gotovo isključivo pogodovalo interesima SR Srbije.²⁰⁵ Naime, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća SFR Jugoslavija je dobivala povoljne zajmove za izgradnju prometnica od Svjetske banke za obnovu i razvoj. Većina tako dobivenih sredstava korištena je za izgradnju tzv. „ceste bratstva i jedinstva“ kroz, između ostalih, SR Srbiju. Vodstvo SR Srbije navedenu je cestu zamislilo kao poveznicu Srbije, preko Novog Sada i Beograda, s europskom cestovnom mrežom na sjeverozapadu, a prema jugu Solunom, važnom grčkom pomorskom lukom. Pri tome je navedeni projekt prikazivan kao opći jugoslavenski interes od najveće važnosti jer je, pored povezivanja SR Srbije na europsku cestovnu mrežu, trebao povezati nekoliko jugoslavenskih metropola, redom Ljubljanu, Zagreb, Beograd i Skopje. Upravo je iz toga ona „crpila“ svoj opći „jugoslavenski“ značaj koji joj je automatski davao prednost u odnosu na sve druge projekte sličnog tipa. Općenito možemo

²⁰² Tijekom 1971. godine održana je na uzletištima Lučko i Pleso u blizini Zagreba izložba američkih i europskih zrakoplova, a interes je „radnih organizacija i drugih ustanova bio vrlo velik. (...) Ovo ukazuje kako bi trebalo što prije prihvatiti ponudu jedne svjetski renomirane tvornice i započeti s licenciranom montažom, a kasnije i izgradnjom aviona, usvajajući postepeno kompletnu izradu takvih aviona kod nas“. HGG – OBZOR, „Postoji li mogućnost osnivanja hrvatske zrakoplovne industrije?“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 2. VIII. 1971., 12-13.; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 266-267.

²⁰³ Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 267.

²⁰⁴ Naslov preuzet iz istoimenog članka Josipa Roglića u *Hrvatskom tjedniku*. Riječ je o članku koji na poprilično romantičan način, pozivanjem na Istru kao „najvrjedniji dio Hrvatske koji se 'ore do mora““, izražava onodobnu potrebu za probijanje tunela kroz Učku, a samim time brže cestovno i željezničko povezivanje Istre s ostatkom Hrvatske. Više u nastavku teksta. Josip Roglić, „Ljudi, homo Učku sami skopat!“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 7. V. 1971., 9.

²⁰⁵ Priroda ovog rada ograničava me u mogućnosti detaljnijeg izvještavanja o tadašnjoj lošoj valorizaciji prometne povezanosti unutar SR Hrvatske, međutim, više o onodobnoj hitnoj potrebi prometne revalorizacije SR Hrvatske vidi: Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918.-1990.*, 229.-231.

zaključiti kako su projekti od „općeg jugoslavenskog“ značaja, a koji je često bio samo paravan za srpski interes, imali prednost u odnosu na ostale „uske“ republičke interese.²⁰⁶

Međutim, jedan od najvažnijih interesa SR Hrvatske, a u čemu se slažu hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i niz ekonomista i istaknutih javnih djelatnika u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, bilo je „povezivanje sjeverne i južne Hrvatske, tj. kontinentalnog i primorskog kraja“.²⁰⁷ Naime, potreba prometnog povezivanja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, a prije svega Zagrebom i njegovom aglomeracijom, bila je višestruka. Svi članci u analiziranom tisku unisoni su u zaključku kako je svladavanje geografske izoliranosti Dalmacije od ostatka Hrvatske ne samo prvorazredna gospodarska zadaća, već i politički problem čijim bi se rješenjem izvršio, tj. dovršio i proces nacionalne homogenizacije.²⁰⁸ Ekonomist Marko Veselica u članku u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, simbolično naslovljenom „Rastakanje hrvatskog nacionalnog bića“, ukazuje na činjenicu kako je upravo prometna izoliranost Dalmacije od ostatka Hrvatske uzrokovala sporije inkorporiranje iste u hrvatsko gospodarstvo, a samim time i usporila proces njezine nacionalne integracije sa svim dijelovima Hrvatske.²⁰⁹ Slično tome Savka Dabčević-Kučar ističe kako su u hrvatskom republičko-partijskom rukovodstvu „povezivanje Zagreba i Splita osim potpuno gospodarski opravdanim (...) smatrali i važnim političkim čimbenikom u provedbi jednog od naših prioritarnih ciljeva – homogenizirati Hrvatsku (središnju i južnu)“.²¹⁰

Koncepcija prometnog povezivanja Hrvatske koju je pokušavalo realizirati hrvatsko rukovodstvo bio je tzv. „hrvatski križ“. Time se Hrvatsku željelo najprije povezati po okomici prema srednjoj i sjevernoj Europi, a nakon toga prema jugu Europe, odnosno Grčkoj.²¹¹ Dakle,

²⁰⁶ Kao ilustrativan primjer zanemarivanja hrvatskih interesa navodim podatak kako je SR Hrvatska od navedenih međunarodnih zajmova dobila samo 8 % financijskih sredstava od kojih je započela izgradnju autoceste Zagreb-Karlovac. Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 192.

²⁰⁷ Marko Veselica, „Naši životni interesi“, 8.; Hrvoje Šošić, „Povijesna prekretnica“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 9.; O nužnosti prometnog povezivanja svih krajeva Hrvatske govori vidi i: Vladimir Veselica, „Hrvatske gospodarske odrednice“, 5-6.

²⁰⁸ Branko Vegar, „Promet kao faktor razvoja SR Hrvatske“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 21. VI. 1971., 45-46.

²⁰⁹ Marko Veselica, „Rastakanje Hrvatskog nacionalnog bića“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 23-25.; O važnosti prometnog povezivanja svih krajeva SR Hrvatske s aspekta nacionalne homogenizacije također i: Boris Rak, „Regionalne suprotnosti u SR Hrvatskoj i prometni sustav“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 2. VIII. 1971., 38-40.

²¹⁰ Dabčević-Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 193.

²¹¹ Prva od tih autocesta, tzv. Phyrnska cesta, vodila bi od Nürnberga u Njemačkoj preko Austrije, Maribora i Zagreba prema Splitu i dalje na jug. Druga bi vodila iz Budimpešte preko Letenye, Varaždina, Zagreba i Rijeke do Trsta. Pri tome je važno naglasiti kako bi se obje autoceste križale u Zagrebu, čime bi njegova važnost kao prometnog čvorišta i gravitacijskog središta još više narasla. Izgradnja još dvije ceste bila je od velike važnosti za Hrvatsku, a to su jadranska autocesta duž hrvatske obale i gore spomenuta autocesta od Ljubljane preko Zagreba do Beograda. *Isto*, 192.-193.; Josip Roglič, „Povijesni trenutak Hrvatske“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 26.

primarni je hrvatski interes bio povezivanje dva najveća hrvatska grada, kontinentalnog Zagreba i primorskog Splita.²¹² Izgradnja te autoceste blagotvorno bi djelovala na razvitak hrvatskog turizma, jačanje uloge SR Hrvatske kao važne tranzitne zemlje, povećanje industrijskih kapaciteta, daljnji razvoj poljoprivrede i mnogih drugih djelatnosti od vitalnog interesa za 'zdrav' razvoj hrvatskog gospodarstva općenito. Vrijeme potrebno za putovanje osobnim automobilom od Zagreba do Splita smanjilo bi se na svega četiri sata.²¹³

Sudar te dvije koncepcije, hrvatske i jugoslavenske, a zapravo srpske, bio je neminovan, a krajnji je ishod bio iznimno nepovoljan po hrvatske interese. SR Hrvatska naprosto „nije bila u mogućnosti iskoristiti neke od svojih vitalnih komparativnih prednosti, a to su na prvom mjestu njezin izrazito pomorski i tranzitni prometno-geografski položaj“.²¹⁴ Projekt izgradnje autoceste Zagreb – Split u SR Srbiji je proglašen nacionalizmom.²¹⁵ To je rezultiralo time što SR Hrvatska nije mogla računati na preveliku pomoć saveznih institucija i tijela u financiranju navedenog projekta, već se morala okrenuti vlastitim sredstvima.²¹⁶ Važnost koju je za SR Hrvatsku imala izgradnja autoceste koja bi povezivala Zagreb i Split dobro ilustrira i niz oglasa kako u *Hrvatskom tjedniku*, tako i u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*. Naime, u njima se građane SR Hrvatske poziva da upišu zajam za izgradnju iste i na taj način pomognu gospodarskom i nacionalnom integriranju Hrvatske. To isto tako pokazuje potporu koju je onodobni tisak izražavao stavovima i nastojanjima hrvatskog političkog vrha nastojeći pridobiti što više svojih čitatelja za pomoć njihovim nastojanjima.²¹⁷ Istu sudbinu s hrvatskim

²¹² Izrada projektne dokumentacije za izgradnju autoceste od Zagreba do Splita, preko Bihaća, započela je 1966. godine. Dabčević-Kučar, '71. Hrvatski snovi i stvarnost, 193.

²¹³ Vegar, „Promet kao faktor razvoja SR Hrvatske“, 45.

²¹⁴ Branko Vegar, „Zagreb – Split, gospodarska i nacionalna integracija SR Hrvatske“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 7. V. 1971., 8.

²¹⁵ Tako, primjerice, Jure Bilić, član IK CK SKH, zamjera ostatku hrvatskog političkog rukovodstva, prije svega Savki Dabčević-Kučar, što nisu spriječili javno iznošenje namjere da se tada planirana autocesta Zagreb – Split nazove 'Autoput kralja Tomislava'. Navedeno je ime Bilić smatrao nacionalističkim i smatrao je kako je prikladnije autocesti dati ime po nedodirljivom vođi SFRJ Josipu Brozu Titu. Bilić, '71. koja je to godina, 77-78.

²¹⁶ Umjesto toga, SR Hrvatska se morala u što većoj mjeri okrenuti vlastitim izvorima financiranja. Tako je 1971. godine raspisala narodni zajam na 300 milijuna dinara. Godišnja kamata na zajam iznosila je 6 %, a zajam se mogao upisivati tijekom 2 godine. Ostatak sredstava potrebnih za izgradnju autoputa SR Hrvatska je planirala osigurati zajmovima izvođača građevnih radova i zajmom Investicijsko-komercijalne banke iz Splita. To je predstavljalo 60 % sredstava potrebnih za izgradnju autoceste, dok se ostalih 40 % sredstava SR Hrvatska nadala dobiti od Svjetske banke za obnovu i razvoj. Kako je ubrzo došlo do kraha Hrvatskog proljeća, navedeni projekt nije realiziran. Vidi: Dabčević-Kučar, '71-hrvatski snovi i stvarnost, 194.; Važnost ovog projekta dočaravaju i riječi Branka Vegara koji ustvrđuje: „(...) uviđajući gospodarsko, turističko i nacionalno značenje ove autoceste, bilo bi potrebno da svaka radna organizacija i svaki građanin SR Hrvatske pridonese njenoj izgradnji (...)“. Vegar, „Zagreb – Split, gospodarska i nacionalna integracija SR Hrvatske“, 8.

²¹⁷ Tako, primjerice, oglasi u: *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 2.; *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 30.

zrakoplovnim i cestovnim potencijalima dijelila je i željeznica.²¹⁸ Pri tome je važno naglasiti kako je Hrvatska u Jugoslaviji jedina istovremeno podunavska i sredozemna zemlja, što znači kako je od svih jugoslavenskih republika jedino Hrvatska istovremeno imala mogućnost izravnog pristupa Dunavu kao važnoj riječnoj prometnoj liniji, ali i izlaz na Jadransko more, odnosno teretne i putničke luke na istome. Upravo iz toga može proizaći, ukoliko se toj činjenici pristupi zdravorazumski, čitav niz gospodarskih beneficija. Međutim, tom je potencijalu srbijansko i savezno vodstvo cijelo vrijeme suprotstavljalo isključivo tzv. podunavsku orijentaciju koja nije zadovoljavala hrvatske gospodarske interese, odnosno orijentaciju koja je nije smjerala povezivanju, bilo cestovnom, bilo željezničkom, Dunava sa Jadranskim morem. Boris Prikrič, stručnjak na polju ekonomske geografije, pisao je kako bi osuvremenjivanjem željezničke pruge Beograd – Rijeka, a preko Zagreba, Beograd bio približen moru na samo četiri sata vožnje, kako u teretnom, tako i u putničkom prijevozu. Time bi Rijeka postala najvećom izvoznom i uvoznom lukom za velik dio SR Srbije. U skladu s već opisanom praksom, umjesto osuvremenjivanje navedene željezničke trase, ogroman je novac, i to putem savezne investicije, uložen u izgradnju većim dijelom potpuno nove pruge Beograd – Bar koja je sam Beograd udaljila od mora za dodatna četiri sata.²¹⁹ Time je potvrđena još jedna konstantna boljka jugoslavenskog gospodarskog sustava. Naime, umjesto ulaganja u modernizaciju postojeće infrastrukture, financijska sredstva su putem saveznih investicija korištena za izgradnju potpuno novih kapitalnih objekata koji su zadovoljavali potrebe SR Srbije i nerazvijenih jugoistočnih jugoslavenskih republika, u ovom konkretnom slučaju SR Crne Gore.

Potrebu prometnog povezivanja svih hrvatskih krajeva *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik* su ponešto proširili, pri čemu ni jednim napisom nisu doveli u pitanje izgradnju autoceste od Zagreba do Splita kao prioriteta gospodarske i nacionalne integracije SR Hrvatske. Dakle, široko uspostavljeni konsenzus hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva i onodobnog tiska ničim nije doveden u pitanje. U skladu s navedenim pokrenuto je pitanje izgradnje cestovnog tunela kroz planinu Učku koja je predstavljala značajnu prepreku kvalitetnijem prometnom povezivanju Istre s Rijekom, a onda i ostatkom Hrvatske. Kroz niz članaka istaknute su ponovno i ekonomske pogodnosti probijanja tunela, kao i potreba

²¹⁸ Kao zanimljivost ističe se podatak kako željeznička pruga Rijeka-Zagreb od 1945. godine nije doživjela nikakva ulaganja u svrhu modernizacije. Velimir Šimičić, „Rijeka-Zagreb i novom prugom“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 4. VI. 1971., 6.

²¹⁹ Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 196.-197. O trošenju investicijskih sredstava i to putem tzv. izvanbudžetske bilance federacije SFRJ na izgradnju pruge Beograd – Bar također vidi i: Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 31.

cestovnog povezivanja svih dijelova jedne republike u smislu dovršenja procesa nacionalne homogenizacije. Kao osobite pogodnosti probijanja tunela kroz Učku ističu se povećanje broja turista u Istri i brži transport istarskih poljoprivrednih proizvoda u ostatak Hrvatske i Jugoslavije.²²⁰ Međutim, i projekt izgradnje tunela Učka je napadnut kao „nacionalistički“ projekt što mu je u začetku otežalo mogućnost financiranja putem kredita saveznih banaka ili putem sredstava tzv. izvanbudžetske bilance federacije.²²¹

6.3. PROBLEM AUTOMOBILSKE INDUSTRIJE

Još jedan ilustrativan primjer zanemarivanja hrvatskih gospodarskih potencijala tiče se lokacije automobilske industrije u Jugoslaviji. Naime, s otvaranjem mnogobrojnih prethodno analiziranih gospodarskih problema od strane hrvatskog političkog rukovodstva, onodobni tisak sve češće kritizira nepoštivanje osnovne ekonomske logike u početnom stadiju razvoja jugoslavenskog, a samim time i hrvatskog gospodarstva. Drugim riječima, osim već naznačenih suvremenih gospodarskih prijevora otvara se pitanje optimalnog razvoja jugoslavenskog gospodarstva na samom početku njegova razvoja, u razdoblju ubrzane i snažne industrijalizacije, kao i posljedica koje SR Hrvatska trenutno trpi zbog možebitno neoptimalnog smještaja nekih industrijskih grana.²²²

Eklatantan primjer neracionalnog ulaganja u gospodarstvo SFRJ je i propitkivanje optimalnosti, u gospodarskom pogledu, lokacije tvornice automobila u Kragujevcu, odnosno u SR Srbiji, sredinom 50-ih godina prošlog stoljeća. Tom je prilikom u potpunosti zanemaren realni potencijal Hrvatske i Zagreba koji su imali puno bolje preduvjete, tj. već razvijene popratne industrije za razvoj automobilske industrije.²²³ Takav gospodarski neoptimalan smještaj tvornice automobila u središte Srbije doprinio je, između ostaloga, njezinom

²²⁰ Roglić, „Ljudi, homo Učku sami skopat!“, 9.

²²¹ U tom smislu, primjerice, *Hrvatski tjednik* donosi govor Ive Frangeša, hrvatskog kroatista i slavista, sa svečane akademije u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu. On u svojem govoru problemu prometnog povezivanja Istre i ostatka Hrvatske prilazi prvenstveno sa stajališta nacionalne homogenizacije, a ne ekonomske nužnosti. Ivo Frangeš, „Hrvatska i Istra jedno su!“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 21. V. 1971., 3.; Hrvoje Šošić kritici financijskog kapitala koji ne sudjeluje u financiranju prometnog povezivanja svih dijelova Hrvatske poprilično radikalno prilazi prijedlogom kako bi u Ustav SRH trebalo ugraditi odredbu da „građani imaju pravo na promet i prometnice kao bitnu osnovu života, rada i djelovanja, te uvjet gospodarskog, političkog, kulturnog i ostalog međusobnog povezivanja. Hrvoje Šošić, „Prijedlog za dopunu 'gospodarskih' amandmana na Ustava SR Hrvatske“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 6.

²²² Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 422; Dabčević-Kučar, '71. *Hrvatski snovi i stvarnost*, 264-265.; Dragan Lalić, „Optimizacija gospodarskog sustava – ali kakva?“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 25. VI. 1971., 7.

²²³ Naime, ovdje je riječ o tvornici automobila *Crvena Zastava*. Od nekada male tvornice oružja izgrađena je sredinom 1950-ih „velika industrija automobila, iako je, primjerice, Zagreb u to vrijeme bio jedan od najjačih centara metalne industrije“. Važnost koju je jedna takva tvornica mogla imati za SR Hrvatsku dočarava i podatak kako je ta tvornica početkom 1970. godine izravno zapošljavala 20 000 radnika, a preko raznih kooperanata dodatnih 60 000 radnika. Lalić, „Optimizacija gospodarskog sustava – ali kakva?“, 7.

poslovanju ispod razine rentabilnosti početkom sedamdesetih godina. Suočena s mogućnošću smanjenja carina na uvoz stranih automobila u SFRJ 1971. godine, a zbog vlastite nemogućnosti da proizvodnju podigne na zadovoljavajuću razinu, uprava kragujevačke tvornice zahtijevala je upravo suprotno, zadržavanje, pa čak i povećanje zaštitnih carina. Uz kritiku njezinog trenutnog poslovanja pokrenuto je i pitanje zanemarivanja Hrvatske u izgradnji takve industrije.²²⁴ Upornim isticanjem kako u Hrvatskoj postoje puno bolji uvjeti za izgradnju automobilske industrije hrvatsko je republičko rukovodstvo izradilo plan osnivanja tvornice automobila u Zagrebu. Kao financijski nositelji projekta predviđene su *Kreditna* i *Privredna banka* iz Zagreba što nas ponovno upućuje na izostanak konkretne i zapravo ključne podrške najvećih nosioca financijskog kapitala u Jugoslaviji – *Jugobanke*, *Investicijske banke* i centralne države preko svoje tzv. izvanbudžetske bilance. Projekt je s političkom eliminacijom nositelja Hrvatskog proljeća u prosincu 1971. godine u potpunosti obustavljen čime je Hrvatska još jednom ostala uskraćena za mogućnost vlastitog razvoja u skladu sa svojim potencijalima.²²⁵

6.4. KONAČANA BILANCA ZANEMARENE HRVATSKE

Konkretnih primjera o sustavnom zapostavljanju hrvatskih potreba u SFRJ je još mnogo i oni se odnose na sve gospodarske grane. Ovdje sam se nastojao ograničiti, zbog prirode samoga rada, na svega nekoliko primjera koji zorno pokazuju kako je hrvatski gospodarski interes bio u oštroj suprotnosti s općenitim jugoslavenskim gospodarskim interesom iza kojega je, doduše, u većini slučajeva bio sakriven interes SR Srbije. Njega se sustavno branilo uzastopnim optužbama za nacionalizam hrvatskog političkog rukovodstva i megalomaniju hrvatskih zahtjeva, planova i projekata koje bismo, na temelju ranije izloženog, mogli nazvati pokušajem uspostave „hrvatskih gospodarskih giganata“.²²⁶ Osim izravne političke difamacije najviše pozicioniranih hrvatskih političara, takve su optužbe smjerale i diskreditaciji svih

²²⁴ Istaknuto je kako bi za poslovanje na granici rentabilnosti bilo poželjno da *Crvena Zastava* proizvodi automobile u godišnjim serijama od 200.000 do 300.000, dok je ona u 1971. godini proizvela svega 80.000 automobila. Osim toga, kao dodatna kritika nesposobnosti uprave Crvene Zastave naveden je i njen monopolistički položaj na jugoslavenskom tržištu gdje je uporno, ponovno zbog vlastite nerentabilnosti, kupcima nudila izuzetno „skup“ automobil. „Koliko i do kada plaćati 'Zastavinu' nesposobnost“, *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 14. V. 1971., 6.

²²⁵ Rudolf Stipić, „Zašto je Hrvatska bez automobilske industrije“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 12-13.

²²⁶ „U tom pravcu u Hrvatskoj se moraju desiti značajni preobražaji strukture naše privrede i stvoriti novi instrumentarij i psihološko-politička klima preko kojih će se stvarati hrvatski gospodarski giganti, sposobni da se nose s gigantima drugih republika i da se optimalno uključe u svjetski proizvodni i gospodarski sustav. Ukoliko se to ne bi dogodilo, onda bi značajan dio naše privrede postao kolonijalni privjesak velikih aglomeracija u drugim republikama, koje u sadašnjem momentu imaju prednost u financijskom kapitalu i trgovini, a preko tih mehanizama – u uvjetima jedinstvenog jugoslavenskog tržišta – mogu obavljati značajan transfer dohotka iz proizvodnog sektora Hrvatske“. Marko Veselica, „Temeljne komponente u izgradnji Hrvatske političke i gospodarske strukture“, 6-7.

gospodarskih razvojnih planova koji su na prvo mjesto stavljali interes hrvatske privrede. Uopće ne obraćajući pozornost na činjenicu kako bi razvoj hrvatskog gospodarstva mogao maksimalno pozitivno djelovati i na jugoslavensko gospodarstvo u cjelini te su ga optužbe u samom začetku lišavale mogućnosti apliciranja na pomoć financijskog kapitala koji je samo nominalno bio jugoslavenski, dok je u praksi podržavao srpski gospodarski interes. Općenito možemo ustvrditi kako je činjenica da je Hrvatska sredozemna zemlja sa preko 80 % morske obale cijele Jugoslavije bila nedovoljno iskorištena. Dapače, njen je razvitak u tom smjeru bio sustavno usporavan. More je SR Hrvatsku, a samim time i cijelu Jugoslaviju, povezivalo s cijelim svijetom, a uz to je i stvaralo niz preduvjeta za razvoj mnogih gospodarskih djelatnosti, od kojih je najvažnije istaknuti turizam, pomorstvo, brodogradnju i trgovinu.²²⁷ Primjerice, SR Hrvatska je od svih jugoslavenskih republika imala najveći potencijal za razvoj prerađivačke industrije koja bi se oslanjala na specifičnu mediteransku floru i faunu. Međutim, u pokušaju da iskoristi upravo te prednosti SR Hrvatska je, prije svega zbog kronične ovisnosti o beogradskom financijskom kapitalu, bila permanentno ometana i sprječavana, a etiketa nacionalizma bila je trajno „prišivena“ svakom zagovaratelju hrvatskog gospodarskog interesa, neovisno o njegovom položaju u partijsko-republičkoj.²²⁸ U kontekstu svega navedenog zahtjev Marka Veselice, iznesen u *Hrvatskom gospodarskom glasniku*, „da svaka nacija i republika, pa prema tome i Hrvatska, mora izgraditi svoju originalnu gospodarsku strukturu i za nju odrediti adekvatnu gospodarsku strategiju“ čini se potpuno logičnim i sa aspekta cjelokupnog jugoslavenskog gospodarskog sustava, kao i sa aspekta pojedinih republičkih gospodarstava u SFRJ.²²⁹

²²⁷ Mirko Varlandy, „Prometna orijentacija pomorske Hrvatske“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 19. VII. 1971., 20-22.

²²⁸ Razvoj turizma u SR Hrvatskoj mogao je blagotvorno djelovati i na razvoj mnogih gospodarskih djelatnosti u drugim republikama i autonomnim pokrajinama. Na taj je način, primjerice, ignorirana mogućnost da razvijeni turizam u SR Hrvatskoj potakne poljoprivrednu proizvodnju u Vojvodini, ali i ubrza daljnji razvoj prerađivačke industrije u cijeloj SFRJ. Dabčević Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, 189.-190., 197.-198., Vladimir Veselica, „Hrvatska država“, 5.

²²⁹ Veselica navedeni zahtjev nadopunjuje prijedlogom da se „najprije izmijeni politička struktura Hrvatske uvođenjem u politički sistem nove metodologije otkrivanja, biranja, funkcioniranja i verificiranja političkih reprezentacija, koje trebaju u kvalitetno novom političkom procesu da odrede globalnu hrvatsku strategiju. U tom pravcu potrebno je u politički život Hrvatske uvesti nove energije i stvaralačke snage koje su se u posljednje vrijeme pojavile u suvremenom hrvatskom društvu“. Iako naizgled zamršen, navedeni prijedlog Marka Veselice nesumnjivo ukazuje na njegovu želju da se ekonomisti koji su pisali za *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik*, i pokraj podrške koju su davali tadašnjem hrvatskom partijsko-republičkom rukovodstvu, aktivnije uključe u kreiranje praktične politike u SR Hrvatskoj. Navedeno svakako treba promatrati u okviru općeg procesa svojevrstne liberalizacije i ograničene demokratizacije jugoslavenskog društva u drugoj polovici šezdesetih godina, međutim, detaljnija analiza ovakvih pojava izlazi iz okvira ovoga rada. Marko Veselica, „Hrvatska gospodarska strategija“, 20.; Također vidi i: Marko Veselica, „Naši životni interesi“, 8.

7. ZAKLJUČAK

U ovome sam radu nastojao istaknuti i raščlaniti najvažnija gospodarska pitanja koja su bila, uz neriješeno nacionalno pitanje, glavnim pokretačem širokog reformskog pokreta poznatijeg kao Hrvatsko proljeće. Zbog prirode samoga rada nisam mogao raščlaniti sve gospodarske uzroke koji su bili povod širokom nezadovoljstvu u Hrvatskoj, već sam se ograničio na ona pitanja koja su zbog svoje zastupljenosti, kako u onodobnom tisku, tako i što se tiče isticanja od strane hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva, izazivala najveću pažnju hrvatske javnosti, ali i kasnijih istraživača ovdje analiziranih povijesnih procesa. Odljev akumuliranih novčanih sredstava u druge republike, neriješeno pitanje deviznog režima, nedosljedno provođenje sustava radničkog samoupravljanja, neracionalne investicije i zanemarivanje konkretnih hrvatskih razvojnih potreba samo su neka od pitanja na temelju kojih sam nastojao dokazati kako su se stavovi, zahtjevi i analize onodobnog hrvatskog političkog rukovodstva i ekonomista u *Hrvatskom gospodarskom glasniku* i *Hrvatskom tjedniku* međusobno poklapale i nadopunjavale. Njihova unisonost u prepoznavanju ključnih gospodarskih problema koji su kočili ekonomski razvoj Hrvatske u Jugoslaviji, a potom i nuđenje gotovo identičnih prijedloga za njihovo rješavanje, nedvosmisleno ukazuju kako su javni istupi ekonomista u ovdje predmetnom tisku bili u potpunom skladu s gospodarsko-političkim zahtjevima ondašnjeg hrvatskog partijsko-republičkog rukovodstva. Drugim riječima, sveukupni su hrvatski zahtjevi za redefiniranjem vlastitog gospodarskog položaja u SFRJ bili izvedeni iz općenitog i široko rasprostranjenog dojma hrvatske gospodarske zapostavljenosti i iskorištavanosti, najčešće u ime opće jugoslavenske solidarnosti. Osim toga, oni su korespondirali kako s realno postojećim stanjem u jugoslavenskom gospodarskom sustavu, tako i međusobno, između hrvatskog političkog rukovodstva s jedne i pisanja hrvatskih ekonomista u *Hrvatskom tjedniku* i *Hrvatskom gospodarskom glasniku* s druge strane. Pri tome je važno naglasiti kako osnovne postavke jugoslavenskog socijalističkoga sustava, kao što su koncept radničkog samoupravljanja i društveno vlasništvo ničim nisu dovedene u pitanje. Dapače, hrvatsko partijsko-republičko rukovodstvo i ekonomisti u ovdje analiziranom tisku uvijek se u svojem zalaganju za poboljšanje hrvatskog gospodarskog položaja oslanjaju na jačanje koncepta radničkog samoupravljanja, gledajući u njemu, zbog krutosti socijalističkog sustava, jedino dostupno oruđe za ostvarenje vlastitih zamisli.

Artikulacija svih hrvatskih gospodarskih zahtjeva, a koji se tiče već navedenih najvažnijih pitanja, potaknuta je otvaranjem, između ostaloga, pitanja hrvatskog gospodarskog položaja u Jugoslaviji na X. sjednici CK SKH u siječnju 1970. godine. Time je pokrenuta

opsežna javna rasprava u koju su se hrvatski ekonomisti putem tiska revno uključili nedvosmisleno dajući podršku nastojanjima reformski orijentiranom vodstvu SKH koje im je, na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom, stvorilo i osiguralo potrebnu platformu za otvoreno javno nastupanje i kritiku postojećeg stanja u jugoslavenskom gospodarskom sustavu. Time su *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik*, kao jedni od najprominentnijih tiskovnih medija u razdoblju vrhunca Hrvatskog proljeća, svojim pisanjem i člancima dosljedno izražavali potrebu temeljitog redefiniranja hrvatskog gospodarskog položaja unutar jugoslavenske socijalističke zajednice, pridajući pritom najviše pažnje upravo onim pitanjima koja je i onodobno hrvatsko političko rukovodstvo ocijenilo krucijalnim za daljnji gospodarski razvitak Hrvatske. Problemskom analizom, komparacijom i kontekstualizacijom odabranih članaka nastojao sam dati i prilog istraživanju položaja medija u tadašnjem hrvatskom društvu. Žustre kritike i analize postojećeg stanja u jugoslavenskom gospodarskom sustavu koje se mogu pročitati na stranicama *Hrvatskog tjednik* i *Hrvatskog gospodarskog glasnika* nesumnjivo svjedoče o promijenjenoj ulozi medija, prije svega tiskovnih, u ondašnjem jugoslavenskom, a samim time i hrvatskom društvu. Oni krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prestaju biti samo puki prenositelji vijesti od državno-partijskog vrha prema stanovništvu i postaju aktivnim igračima na jugoslavenskoj političkoj sceni.

Hrvatsko je proljeće nasilno ugušeno na sjednici Predsjedništva CK SKJ u Karađorđevu krajem studenog, tj. početkom prosinca 1971. godine. Partijsko-republičko rukovodstvo Hrvatske je smijenjeno i potisnuto na margine političkog i općenito javnog života u Jugoslaviji. Završna bilanca Hrvatskog proljeća bili su masovni sudski progoni mnogih hrvatskih političara, javnih djelatnika, među kojima je i velik broj ekonomista koji su pisali za *Hrvatski tjednik* i *Hrvatski gospodarski glasnik*, i običnih građana samo zato što su kritizirali postojeći sustav i istovremeno zahtijevali njegovo usklađivanje s realnim potrebama Hrvatske i hrvatskog naroda. Iz svega prikazanoga je vidljivo kako su Hrvatska i njen gospodarski interes bili sustavno zanemarivani i opstruirani u koncepciji razvoja cijele SFRJ. Osim što je Hrvatsku trebalo onemogućavati u ostvarivanju njenih specifičnih gospodarskih potreba, npr. u razvoju turizma, pomorskoj i izvoznoj orijentaciji, nastojalo ju se i što više iskoristiti kao izvor sredstava za ubrzani razvoj nerazvijenih republika u SFRJ. Iz toga proizlazi kako je hrvatsko političko rukovodstvo, kao i široka hrvatska javnost, zaista imala mnogo opravdanih razloga za otvaranje pitanja gospodarskog položaja SR Hrvatske unutar jugoslavenskog gospodarsko-političkog sustava.

Na kraju smatram kako buduća istraživanja gospodarskih uzroka Hrvatskog proljeća treba koncipirati u dva pravca. Prvi jest onaj koji se tiče samog sustava samoupravljanja, a bez čijeg je razumijevanja teško razumjeti temelje hrvatskog nezadovoljstva i želju za redefiniranjem gospodarskog položaja SR Hrvatske unutar SFRJ. S obzirom na to kako je samoupravljanje bilo idejnom osnovom na kojoj je počivao gospodarski sustav SFRJ, buduća bi istraživanja trebala usmjeriti na konkretne probleme zbog kojih navedeni sustav u praksi nije mogao sprovesti u teoriji proklamirane zadaće. Drugi bi pravac bio usmjeren na opširnije istraživanje propuštenih prilika, odnosno na raščlambu konkretnih razloga neiskorištavanja hrvatskih prirodnih bogatstava i komparativnih prednosti koje je, u odnosu na druge republike u SFRJ, zasigurno imala. Upravo sam tim dvama poglavljima, a koja tematiziraju nefunkcioniranje samoupravljanja i zanemarivanje konkretnih hrvatskih potreba, posvetio najviše pažnje. Na taj sam način pokušao dati osnovne smjernice i za možebitna buduća vlastita istraživanja koja bi išla u tim smjerovima.

8. POPIS KORIŠTENE LITERATURE

- 1) Anić, Tomislav. „Podržavljenje stranog kapitala u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1945. – 1946. na primjeru poduzeća Thonet Mundus d.d. u većinskome švicarskom vlasništvu“. *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 3: 819-832.
- 2) Benson, Leslie. *Yugoslavia: A Concise History*. New York: Palgrave Macmillan Press Ltd., 2001.
- 3) Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- 4) Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- 5) Bilić, Jure. '71 koja je to godina. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1990.
- 6) Brkljačić, Ivo. „Akumulacija kapitala – Kritika teorije o koncentraciji proizvodnje“. *Politička misao* 16 (1979), br. 4: 572-590.
- 7) Dabčević-Kučar, Savka. *'71-hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb: Interpublic, 1997.
- 8) Đodan, Šime. *Hrvatsko Pitanje 1918-1990*. Zagreb: Alfa, 1991.
- 9) Horvat, Branko. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus, 1989.
- 10) Horvat, Branko. *Jugoslavenska privreda 1965-1983: Prijedlozi i rješenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.
- 11) Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.
- 12) Jašić, Zoran. *Budžet i privredni razvoj*. Zagreb: Narodne novine, 1980.
- 13) Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- 14) Marx, Karl; Engels, Friedrich. *Komunistički manifest*. Preveo Nikica Mihaljević. Zagreb: Naklada Pavičić, 2010.
- 15) Maticka, Marijan. „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948)“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 25 (1992), br. 1: 123-148.
- 16) Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije: (1918 – 1991 – 2003)*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.
- 17) Mihaljević, Josip. *Komunizam i čovjek. Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- 18) Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

- 19) Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948-1974*. Berkeley i Los Angeles: California University Press, 1978.
- 20) Sirotković, Jakov. *Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika*. Zagreb: Golden marketing, 1996.
- 21) Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*. Zagreb: AGM, 2005.
- 22) Šošić, Hrvoje. *Za čiste račune*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- 23) Šulj, Tomislav. „Hrvatsko proljeće – proljeće hrvatskog novinarstva. Novine kao povijesni izvor i ogledalo društvene krize 1971. godine“. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2011.
- 24) Tripalo, Miko. *Hrvatsko proljeće*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- 25) Veselica, Marko. *Moja hrvatska sudbina: uznički dnevnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2003.
- 26) Županov, Josip. „Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije“. *Politička misao* 26 (1989), br. 26: 21-36.

9. POPIS KORIŠTENIH IZVORA

- 1) Belamarić, Slavijan. „Hrvatska bez krila“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 7.
- 2) Belamarić, Slavijan. „Odgovor Slavijana Belamarića“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 21. V. 1971., 7.
- 3) Bičanić, Nikola. „Bijeg iz Like“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 9. VII. 1971., 3.
- 4) Bušić, Bruno. „Primošten bez Primoštenaca“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 29. X. 1971., 7.
- 5) Cerovac, Ivan. „Tragom anonimnog pisma – Istina o 'Industrogradnji'“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 9. VII. 1971., 7.
- 6) Đodan, Šime. „Gospodarsko-politički uzroci emigracije iz Hrvatske“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 7.
- 7) Đodan, Šime. „Jedinstveno tržište, razvijenost republika i kompenzacije“. *Hrvatski tjednik*, 14. V. 1971., 4.
- 8) Đodan, Šime. „Nova federacija i financiranje njenih funkcija“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 15. X. 1971., 6.
- 9) Frangeš, Ivo. „Hrvatska i Istra jedno su!“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 21. V. 1971., 3.

- 10) „Hrvatska na pragu punog prosperiteta – Intervju Mike Tripala Hrvatskom gospodarskom glasniku“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 21. VI. 1971., 8-9.
- 11) „Hrvatski geto u Americi, čudno? Ali istinito!“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. XI. 1971., 15.-17.
- 12) „Hrvatski ustav (I): Hrvatski je suverenitet nedjeljiv“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 10. IX. 1971., 1.
- 13) „Hrvatski ustav (II): Suverenitet naroda i vlast radničke klase“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 17. IX. 1971., 3.
- 14) HGG – OBZOR. „Postoji li mogućnost osnivanja hrvatske zrakoplovne industrije?“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 2. VIII. 1971., 12-13.
- 15) Jašić, Zoran. „Vaskrsenje' izvanbudžetske bilance“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. XI. 1971., 29.
- 16) „Koliko i do kada plaćati 'Zastavinu' nesposobnost“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 14. V. 1971., 6.
- 17) Kovačević, Dalibor. „Nova devizna taktika“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 39-40.
- 18) „Kritička sinteza gospodarske znanosti u socijalizmu – Razgovor sa Šimom Đodanom“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. VII. 1971., 6.
- 19) Krvavica, Ante-Mile. „Koliko su investicije iz 'izvanbudžetske bilance'“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 19.
- 20) Lalić, Dragan. „Neki gospodarski razlozi suverenosti republika“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 8-10.
- 21) Lalić, Dragan. „Neki gospodarski razlozi suverenosti republika“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 8-11.
- 22) Lalić, Dragan. „Optimalizacija gospodarskog sustava – ali kakva?“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 25. VI. 1971., 7.
- 23) Mađor, Mirko. „Preobrazba Hrvatske – zadatak mladih“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 5. VII. 1971., 23.
- 24) Mejovšek, Bogumil. „Štampanje novca bježi iz centra“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 10.
- 25) Mileta, Vlatko. „Sporazumijevanje na dijelu“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 7.
- 26) „Neocentralizam“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 29. X. 1971., 8.

- 27) Oeconmicus. „Tito i devizni sustav“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 24. IX. 1971., 6.
- 28) „Pokret kao garancija: 'HGG' – dio narodnog socijalističkog pokreta Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 4.
- 29) „Proslov“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 1.
- 30) „Protiv insinucija – Izjava Izvršnog odbora Matice hrvatske“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 28. V. 1971., 1.
- 31) Rak, Boris. „Regionalne suprotnosti u SR Hrvatskoj i prometni sustav“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 2. VIII. 1971., 38-40.
- 32) Roglić, Josip. „Ljudi, homo Učku sami skopat!“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 7. V. 1971., 9.
- 33) Roglić, Josip. „Povijesni trenutak Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 26.
- 34) Sarić, Jure. „Prekretnice u gospodarsko-političkom sustavu“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 5. VII. 1971., 18.
- 35) Staničić, Mladen. „Devize na tržište“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 7.
- 36) Stipić, Rudolf. „Zašto je Hrvatska bez automobilske industrije“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 12-13.
- 37) Šimičić, Velimir. „Rijeka–Zagreb i novom prugom“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 4. VI. 1971., 6.
- 38) Šošić, Hrvoje. „Prijedlog za dopunu 'gospodarskih' amandmana na Ustava SR Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 6.
- 39) Šošić, Hrvoje. „Hrvatska na pragu punog prosperiteta“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 2. VII. 1971., 6-7.
- 40) Šošić, Hrvoje. „Istina o hrvatskom gospodarstvu (III)“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 28. V. 1971., 7.
- 41) Šošić, Hrvoje. „Istina o hrvatskom gospodarstvu“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 1.
- 42) Šošić, Hrvoje. „Istina o hrvatskom gospodarstvu“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 1.
- 43) Šošić, Hrvoje. „Istina o hrvatskom gospodarstvu“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. IV. 1971., 1.

- 44) Šošić, Hrvoje. „Povijesna prekretnica“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 9.
- 45) Šošić, Hrvoje. „Reeksporteri i vanjskotrgovački monopoli“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 3. IX. 1971., 6.
- 46) Šošić, Hrvoje. „Što nakon odluke zagrebačke Privredne banke?“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. VII. 1971., 3.
- 47) Šošić, Hrvoje. „Temeljni uzrok nestabilnosti jest dosadašnji odnos privrede i središta financijske moći“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 4. VI. 1971., 8.
- 48) Šošić, Hrvoje. „Treća, nepoznata bilanca federacije“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 23. VII. 1971., 3.
- 49) Šošić, Hrvoje. „Tri originarna prava samoupravljača“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 1. X. 1971., 8.
- 50) Šošić, Hrvoje. „Za preporod hrvatskog sela“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 9.
- 51) Šošić, Hrvoje. „Zašto se ne ostvaruje stabilizacija?“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. IV. 1971., 8.
- 52) Šuto, Krunoslav. „Zaokret ili kontinuitet?“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 14. V. 1971., 3.
- 53) „Tajne 'Zelene knjige' (1) – Izgubljena oklada“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 1. X. 1971., 9.
- 54) „Tajne 'Zelene knjige' (5) – TI meni – ja od tebe“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 29. X. 1971., 9.
- 55) „Tajne 'Zelene knjige' (6) – Ne samo tijelo- nego i dušu“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 5. XI. 1971., 7.
- 56) Varlandy, Mirko. „Prometna orijentacija pomorske Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 19. VII. 1971., 20-22.
- 57) Vegar, Branko. „Promet kao faktor razvoja SR Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 21. VI. 1971., 45-46.
- 58) Vegar, Branko. „Zagreb – Split, gospodarska i nacionalna integracija SR Hrvatske“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 7. V. 1971., 8.
- 59) Veselica, Marko. „Hrvatska gospodarska strategija“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 20-22.
- 60) Veselica, Marko. „Rastakanje Hrvatskog nacionalnog bića“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 7. VI. 1971., 23-25.

- 61) Veselica, Marko. „Socijalno gospodarski razvitak od reforme 1965. do pojave amandmana“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. VII. 1971., 7.
- 62) Veselica, Marko. „Temeljne komponente u izgradnji hrvatske političke i gospodarske strukture“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 13. X. 1971., 5-7.
- 63) Veselica, Marko. „Zadaci hrvatske gospodarske znanosti“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 21. V. 1971., 6.
- 64) Veselica, Vladimir. „Hrvatska Država“, *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 5.
- 65) Veselica, Vladimir. „Hrvatske gospodarske odrednice“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 15. X. 1971., 4-5.
- 66) Veselica, Vladimir. „Naši životni interesi“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 16. IV. 1971., 8.
- 67) Vitez, Ivan. „Naobrazba ekonomskih kadrova mora se prilagoditi potrebama samoupravnog društveno-gospodarskog uređenja“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 18. VI. 1971., 7.
- 68) Vojnić, Dragomir. „Tržište kapitala ili samoupravno financijsko tržište?“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 2. VIII. 1971., 5.
- 69) Wertheimer-Baletić, Alica. „Emigracija 'progutala' prirast stanovništva Hrvatske“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971. 9.
- 70) „Zašto izlazimo“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 24. V. 1971., 4-5.
- 71) Zdunić, Stjepan. „Strukturne značajke i položaj industrije Zagreba u gospodarskom razvitku“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 29. IX. 1971., 20-21.
- 72) Žakić, Nikola. „Zašto rade u inozemstvu i kako da se vrate u domovinu“. *Hrvatski gospodarski glasnik*, (Zagreb), 27. X. 1971., 10.
- 73) Žuvela, Aleksandar. „Stajališta Izvršnog vijeća Hrvatske o deviznom sustavu nisu prihvatljiva za Hrvatsku“. *Hrvatski tjednik*, 23. IV. 1971., 3.
- 74) Žuvela, Aleksandar. „Zablude o deviznom režimu“. *Hrvatski tjednik*, (Zagreb), 30. IV. 1971., 7.

10. POPIS KORIŠTENIH INTERNETSKIH IZVORA

- 1) „Društvena reprodukcija“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 4. srpnja 2019., <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=16314>.
- 2) „Višak rada“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 10. srpnja 2019., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64851>.
- 3) „Akumulacija“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 10. srpnja 2019., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1252>